

**T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

SUMER KENT DEVLETLERİ’NİN TANRI VE TANRIÇALARI

Yüksek Lisans Tezi

Yıldız Tilbe ETGÜ

Danışman

Doç. Dr. Okay PEKŞEN

SAMSUN
2022

Bu çalışma Ondokuz Mayıs Üniversitesi tarafından PYO.FEN.1904.22.002 proje numarası ile desteklenmiştir.

TEZ KABUL VE ONAYI

Yıldız Tilbe ETGÜ tarafından, **Doç. Dr. Okay PEKŞEN** danışmanlığında hazırlanan **SUMER KENT DEVLETLERİ'NİN TANRI VE TANRIÇALARI** başlıklı bu çalışma, jürimiz tarafından 07.07.2022 tarihinde yapılan sınav sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

	Unvanı Adı Soyadı Üniversitesi Ana Bilim/Ana Sanat Dalı	İmza	Sonuç
Başkan	Prof. Dr. L. Gürkan GÖKÇEK Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı		☒ Kabul ☐ Ret
Üye	Doç. Dr. Okay PEKŞEN (Danışman) Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı		☒ Kabul ☐ Ret
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Ahmet AKŞAR Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı		☒ Kabul ☐ Ret

Bu tez, Enstitü Yönetim Kurulunca belirlenen ve yukarıda adları yazılı jüri üyeleri tarafından uygun görülmüştür.

ONAY
... / ... / ...
Prof. Dr. Ali BOLAT
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Hazırladığım Yüksek Lisans tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin Kaynaklar'da gösterilenlerden oluştuğunu, her unsurun enstitü yazım kılavuzuna uygun yazıldığını ve TÜBİTAK Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Yönetmeliği'nin 3. bölüm 9. maddesinde belirtilen durumlara aykırı davranılmadığını taahhüt ve beyan ederim.

Etik Kurul Gerekli mi ?

Evet ☐ (Gerekli ise ekler kısmına ekleyiniz)

Hayır ☒

İmza

19 / 07 / 2022

Yıldız Tilbe ETGÜ

TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI

Tez Başlığı : SUMER KENT DEVLETLERİ'NİN TANRI VE TANRIÇALARI

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışması için şahsım tarafından 13.06.2022 tarihinde intihal tespit programından alınmış olan özgünlük raporu sonucunda;

Benzerlik oranı : % 19

Tek kaynak oranı : % 3 çıkmıştır.

İmza

19 / 07 / 2022

Doç. Dr. Okay PEKŞEN

ÖZET

SUMER KENT DEVLETLERİ’NİN TANRI VE TANRIÇALARI

Yıldız Tilbe ETGÜ
Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Tarih Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans, Temmuz/2022
Danışman: Doç. Dr. Okay PEKŞEN

İnsanın yeryüzündeki varlığını devam ettirmesinin manevi gerekliliklerinden biri olan inanç olgusu, insanlık tarihinin erken devirlerinden bu yana yaşamın asli unsurlarından biridir. Paleolitik ve Neolitik çağlarda kişilerin doğa karşısındaki acziyeti ve tümüyle doğal yaşamın getirdiklerine bağlı olmaları dolayısıyla “Ana Tanrıça Kültü” olarak bereket temelli gelişen bu olgu, zamanla çok tanrılı bir hüviyete bürünmeye başlamıştır.

Çok tanrılı bir din anlayışının ortaya çıkıp gelişmeye başladığı mekanlardan biri olan Mezopotamya coğrafyasının Güney bölgesi, aynı zamanda yazının icat edilip kullanılmaya başlandığı ilk yer olması dolayısıyla, insanlık tarihindeki ilk dini kayıtların oluşmaya başladığı ve dinin kurumsallaşmaya başladığı bölgedir. Yazının mucidi olarak, dinin kurumsallaşmasını sağlayan halk ise, MÖ 3500 yılında bölgeye yerleşmekle birlikte nereden ve ne şekilde geldikleri ile etnik kökenleri hakkında tartışmaların devam ettiği Sumerlilerdir. Öte yandan tanrı ve tanrıçaları ile pek çok doğaüstü figürün üretildiği bu din anlayışının salt Sumerlilerin ürünü olarak görülemeyeceğinin de belirtilmesi gerekmektedir.

Tanrı ve tanrıçalarıyla oldukça kalabalık bir panteona sahip olan Sumerliler, evrende yaratılmış her şeyin sahibinin ve kaynağının ilâhi varlıkları olduğunu düşünmüşler ve insanlar olarak kendilerini, bu varlıkların, onların yerine getirmekte zorlandıkları hizmetlerini görmek için dünyaya getirilmiş olan yaratılmışlar olarak konumlandırmışlardır. Yine Sumerlilerin kendileri tarafından farklı özellik ve misyonların yüklendiği ilâhi varlıklar ekonomiden toplumsal yapıya ve yönetime kadar her alanın merkezinde bulunmuşlardır. Bu çerçeveden Sumer din anlayışını kavramak hem bahsedilen bu alanların hem de bir bütün olarak Mezopotamya dininin anlaşılmasına önemli katkılar sağlayacaktır.

Çivi yazılı belgeler, modern kaynaklar ve arkeolojik malzemelerin kullanımıyla hazırlanmış olan bu çalışmada, ele alınan dönemdeki din anlayışı ile dini anlayışın merkezinde bulunduğu alanlarla ilişkisi bu anlayışın ürünü olan tanrı ve tanrıçalar ile birlikte ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Sumerliler, Din, Toplum, Nedensellik, Mitoloji, Yönetim, Tanrı, Tanrıça.

ABSTRACT

THE GODS AND GODDESSES OF THE SUMERIAN CITY-STATES

Yıldız Tilbe ETGÜ
Ondokuz Mayıs University
Institute of Graduate Studies
Department of History
Master, July/2022
Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Okay PEKŞEN

The phenomenon of belief, which is one of the spiritual requirements for the continuation of human existence, has existed since the early periods of human history. In the Paleolithic and Neolithic ages, this phenomenon, which developed as the "Mother Goddess Cult" on the basis of fertility. due to the incapacity of people against nature and their dependence on natural life brings.

The Southern region of the Mesopotamian geography is important in that it is the first place where writing was invented and started to be used, therefore it is the region where the first religious records in human history began to form and religion began to institutionalize. As the inventor of writing, the people who ensured the institutionalization of religion were the Sumerians, who settled in the region in 3200 BC, but where and how they came from and where discussions continue about their ethnicity. On the other hand, it should be noted that this understanding of religion, in which gods and goddesses and many supernatural figures are produced, cannot be seen as the product of the Sumerians alone. The Sumerians, who had a very crowded pantheon with their gods and goddesses, thought that the owner of everything created in the universe was divine beings, and they reduced themselves to only a servant. In this respect, divine beings with different characteristics and missions have been at the center of every field from economy to social structure and administration. Understanding the Sumerian understanding of religion from this framework will make important contributions to the understanding of both these areas and Mesopotamian religion as a whole.

In this study, which was prepared with the use of cuneiform documents, modern sources and archaeological materials, the understanding of religion in the period discussed was tried to be revealed together with the gods and goddesses who were the products of this understanding.

Keywords: Sumerians, Religion, Society, Causality, Mythology, Government, God, Goddess.

ÖN SÖZ VE TEŞEKKÜR

Bir bütün olarak Mezopotamya coğrafyası; insanlığın ilk kurumları, teknik araçları ile din ve düşün dünyasındaki gelişmelerin ilksel merkezi olması açısından medeniyetin beşiği olarak nitelendirilebilecek bir konumdadır. Bu sebeple Mezopotamya coğrafyasında ortaya çıkan bu soyut ve somut olguların çıkış noktası ve gelişimini kavramak, modern insanın, sahip olduğu inançları, dini ve düşünceleri ile kurumlarını anlaması ve konumlandırması, yani tarihsel bir altyapı oluşturmaları açısından mühimdir.

Bilimsel açıdan ise, Mezopotamya dininin en erken aşamasına yoğunlaşarak, bağlı bulunduğu her açıdan dini anlayışın araştırma ve değerlendirmesini sunan spesifik bir çalışma, hem din olgusunun bağlı bulunduğu unsur ve kurumların hem de Mezopotamya dininin bir bütün olarak daha iyi kavranmasını sağlayacaktır. Çivi yazılı metinler, modern kaynaklar ve arkeolojik malzemelerin ayrıca psikoloji ve sosyoloji bilimlerinin kaynaklarının kullanılmasıyla hazırlanan çalışma da, bu amaca yöneliktir. Toplamda beş bölümden oluşan çalışmanın ikinci bölümü, Sumer dini anlayışının üzerine bina edildiği temel düşünceler ile, bir dini anlayışın temel unsurları olan, tanrı, kader, öte dünya gibi kavramlara, ayrıca evren ile insanın yaratılışı ve din-yönetim ilişkisine odaklanmışken, üçüncü ve dördüncü bölümlerde Sumer tanrıları ve tanrıçalarının özellik ve misyonları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Son bölüm ise bulgular ve değerlendirmeler üzerinedir.

Bu çalışmanın hazırlanması sürecinde yalnız yol göstericiliği ile değil, manevi desteği ve anlayışı ile de yanımda olan kıymetli danışmanım Doç. Dr. Okay PEKŞEN'e, her şart ve koşulda beni destekleyen sevgili annem Birsen TÜTMEZ'e ve maddi manevi desteğini benden asla esirgemeyen dayım, Cahit Cem TÜTMEZ'e minnettarım.

Yıldız Tilbe ETGÜ
Temmuz 2022 – Samsun

İÇİNDEKİLER

TEZ KABUL VE ONAYI	i
BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI.....	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖN SÖZ VE TEŞEKKÜR.....	v
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Amacı.....	1
1.2. Araştırmanın Önemi.....	2
1.3. Araştırmanın Kapsamı	2
1.4. Araştırmanın Yöntemi	3
2. SUMER DİN ANLAYIŞI	4
2.1. Sumerlilerin Din Anlayışı	4
2.2. Mitoloji Ekseninde Sumer Kozmogonisi, Evrenin Düzenlenmesi ve İnsanın Yaratılışı.....	19
2.3. İhtiyaçlar Bağlamında Tanrı ve Tanrıçaların Yönetimsel Alana Etkileri	37
3. SUMER TANRILARI	50
3.1. An / Uruk	50
3.2. Asarluhhi / Eridu.....	53
3.3. Enki / Eridu	53
3.4. Enkimdu	59
3.5. Enlil / Nippur	59
3.6. Enzag / Dilmun	64
3.7. İsimud	65
3.8. İsum	65
3.9. İşkur / Karkar	65
3.10. İştaran.....	66
3.11. Lugal-irra	66
3.12. Mamu	66
3.13. Meslemtaea / Kutha	66
3.14. Nanna / Ur.....	67
3.15. Ninazu	68
3.16. Ningirsu / Lagaş.....	68
3.17. Ningszida	70
3.18. Ninsubur.....	70
3.19. Nusku	70
3.20. Pabilsag / Nippur.....	71
3.21. Sul-pa-e	71
3.22. UTU / Larsa - Sippar.....	71
4. SUMER TANRIÇALARI	73
4.1. BAU / Lagaş	73
4.2. Damgalnunna / Eridu	73
4.3. Ereškigal / Kutha.....	74
4.4. Gatumdug / Lagaş	75
4.5. Geştinanna / Lagaş.....	75
4.6. Gula / İsin.....	76
4.7. İnanna / Uruk	76
4.8. Ki	82
4.9. Nammu.....	82
4.10. Nanşe / Lagaş.....	83
4.11. Ningal / Ur	85
4.12. Ninhursag / Adab	85
4.13. Nisaba / Umma	86
4.14. Ninisina / İsin.....	87
5. SONUÇ	88

KAYNAKÇA.....	92
EKLER	99
ÖZ GEÇMİŞ.....	105

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Amacı

İsmi Yunanca “iki nehir arası” anlamına gelen ve tarih boyunca farklı etnik grupların yurt olarak benimsedikleri Mezopotamya,¹ coğrafi olarak kuzey, güney ve orta Mezopotamya olmak üzere bölgelere ayrılmaktadır. Bahsi geçen bu üç bölgede zaman içerisinde farklı devletler kurulmuş ve bu devletlerin halkları farklı etnik gruplara mensup bulunmuşlardır. Bununla birlikte Mezopotamya nüfusu, Sumer ve Sami olmak üzere temelde iki halk ile karakterize edilmektedir. Bu halklardan Sumerlilerin ana vatanı, Aşağı Mezopotamya veya Güney Mezopotamya olarak adlandırılan Basra Körfezi’nin kuzeyindeki alandır.²

Yukarıda coğrafi ve demografik yapısının kabaca tanımlanmasına çalışılan bu bölgede, dini anlayışın ana fikrinin yazılı kayıtların oluşmaya başladığı dönemden, Mezopotamya tarihinin sonuna kadar aynı kaldığı söylenebilir. Ayrıca, dinin, bahsi geçen coğrafya için birleştirici ve bütünleştirici bir etkisinin bulunduğunu³ söylemek mümkündür. Bu anlayışın ana fikri, Sumerlilerden önce yaşanmış olan Ubeyd Dönemi’nde oluşmaya başlamıştır. Yalnız bu dönemde, yazılı belgelerin henüz mevcut olmaması dolayısıyla, kesin ve isabetli çıkarımlarda bulunmak mümkün değildir.⁴

Sumerlilerin bölgeye MÖ 3500 yılında yerleşmesi ve MÖ 3200 yılında yazıyı kullanmaya başlamalarıyla birlikte,⁵ dini anlayışı gözler önüne seren kayıtlar oluşmaya başlamıştır. Bahsi geçen bu kayıtlar bir bütün olarak Mezopotamya dininin en erken aşamasını yansıtmaktadır ve çalışma ile amaçlanan bu en erken aşamanın anlaşılmasını sağlamaktır. Bu amaca yönelik olarak ise, ilk kent devletlerinin kurulduğu dönemde dini anlayış nasıldı? bu anlayışın ürünü olan tanrı ve tanrıçalara hangi özellik ve misyonlar atfedilmişti? soruları sorulmuş ve yanıtlanmaya çalışılmıştır.

¹ Bülent İplikçioğlu, *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları*, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul 1994, s.45.

² Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s.14-20.

³ Abdurrahman Güneş, “Sosyolojik Olarak Din ve Toplum İlişkileri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24/1, s.153.

⁴ Gian Maria Di Nocera, “Mezopotamya’da Kentleşme, Toplumsal ve Ekonomik Hiyerarşilerin Doğuşu”, *Antik Yakındoğu*, ed. Umberto Eco, çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Yayınları, İstanbul 2019, s.60.

⁵ Ekrem Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, Ekin Yayınevi, Bursa 2020, s.21-23.

1.2. Araştırmanın Önemi

Mezopotamya dini ve bu dinin ana unsurları olan, tanrı ve tanrıçalar belirli bir gelişim ve değişim sürecinden geçmişlerdir. Ayrıca Mezopotamya’da din, hayatın merkezine konumlanması, yani, ekonomi, sosyal yapı ve siyaset gibi hayatın pek çok alanı ile sıkı bir ilişki içerisinde bulunması dolayısıyla, iyi anlaşılması gereken bir konu olarak gözükmektedir.

Öte yandan, John Tosh’un *Tarihin Peşinde* isimli eserinde belirttiği gibi “hayattaki hiçbir durumu, kesintisiz bir süreç içinde nereye oturduğunu veya daha önceden yaşanıp yaşanmadığını öğrenmeden kavrayamayız.”⁶ Bu bakış açısından, yapılacak olan bilimsel çalışmaların spesifikliğinin önemi göze çarpmaktadır. Bu tez bahsi geçen spesifik çalışmaların bir örneğini teşkil etmesi ve Mezopotamya tarihinin ilk yazılı kaynaklarının oluşmaya başladığı döneme uzanması açısından önemlidir.

1.3. Araştırmanın Kapsamı

Araştırma coğrafi olarak, Toros ve Zagros dağlarının etekleri ile Suriye Çölü arasında konumlandırılan, kuzey, orta ve güney olmak üzere bölgelere ayrılarak incelenen Mezopotamya’nın, güney bölgesi ile sınırlandırılmıştır.⁷

Araştırmanın tarihsel kapsamı ise, kısmen Güney Mezopotamya’nın ilk kültürü olarak bilinen Ubeyd Kültürünü (MÖ 5500-4000)⁸ içine almakla birlikte, esas olarak, ilk kent devletlerinin kurulmaya başladığı Uruk Dönemi’nin sonu (MÖ 3000) ile Sumerlilerin fiziken tarih sahnesinden silindikleri ve kent devletlerinin yerini bölgesel devletlere bırakmaya başladığı MÖ 2350 yılları ile sınırlandırılmıştır.

Tarihi kapsamın Güney Mezopotamya’da yaşanan dönemlere göre sıralaması: Uruk Dönemi’nin sonu (MÖ 3000), Erken Hanedanlar Dönemi I (MÖ 2900-2750), Erken Hanedanlar Dönemi II (MÖ 2750-2600), Erken Hanedanlar Dönemi IIIa (MÖ 2600-2450), Erken Hanedanlar Dönemi IIIb (MÖ 2450-2350) şeklindedir. Tarihsel olarak konunun kapsamında bulunması gereken ve Uruk Dönemi ile Erken Hanedanlar Dönemi arasına tarihlendirilen Cemdet Nasr Dönemi (MÖ 3100-2900) ise, kaynak yetersizliği nedeniyle araştırmanın kapsamına alınamamıştır.

⁶ John Tosh, *Tarihin Peşinde*, çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s.1

⁷ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.14.

⁸ V. Diakov ve S. Kovalev, *İlkçağ Tarihi*, C.I, çev. Özdemir İnce, Yordam Kitap, Ankara 1987, s.113.

1.4. Araştırmanın Yöntemi

Araştırma için kullanılan kaynaklar: çivi yazılı belgeler, modern kaynaklar ve arkeolojik malzemeler olmak üzere üç sınıfa ayrılmaktadır. Bu kaynakların yanında incelenen konunun daha iyi anlaşılmasına yönelik olarak sosyolojik ve psikolojik kaynaklara da başvurulmuş ve bu açılardan çözümlemeler yapılmasına gayret gösterilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde karşılaşılan en büyük zorluk ise, sık sık başvuru alan mitolojik anlatıların tarihlendirilmelerindeki muğlaklık ile alakalı olmuştur.

Toplamda beş bölümden oluşan çalışmanın, Sumer Din Anlayışı isimli ikinci bölümünde; Sumer din anlayışının üzerine kurulduğu düşünceler, Sumerlilerde Tanrı, kader, ölüm, ahiret, evrenin ve insanın yaratılışı, yönetim, dinin yönetim alanındaki etkisi gibi anahtar kelime ve konular üzerine odaklanılmıştır. Sumer tanrılarına ayrılan üçüncü bölümde, büyük ve küçük tanrılar alfabetik sıra takip edilerek verilmiş, özellikle tanrılara yüklenen özellik ve misyonlar üzerinde durulmuştur. Araştırmanın dördüncü bölümü ise, Sumer tanrıçalarına ayrılmıştır ve bu bölüm de tanrılar bölümü yazılırken takip edilen yöntem ile yazılmıştır. Çalışmanın son bölümünde ise elde edilen sonuçlar sıralanarak değerlendirme yapılmıştır.

2. SUMER DİN ANLAYIŞI

2.1. Sumerlilerin Din Anlayışı

Ünlü Asurbilimci Jean Bottéro, bir söyleşisinde, tarihte büyük “b” harfiyle başlayan başlangıçların olmadığını, ortaya çıkan her türlü gelişmenin pek çok farklı toplumun katkısını barındırdığını ifade etmektedir.⁹ Bu bağlamda, Mezopotamya’nın en kadim halklarından birisi olan Sumerlilerin sistematikleştirdikleri dinin, kendilerinden önceki halklar ile kendilerinin kültür ve çevrelerine dair algılarının, doğaüstü alana projekte edilmiş hali olduğu söylenebilir.¹⁰ Sumerlilerin dini anlayışını kavrayabilmek için, modern insandan farklı olarak evreni, Tanrı’yı, kendilerini, kader olgusunu ve öteki dünyayı nasıl algıladıklarının, ayrıca antik toplumların büyük çoğunluğunun inanışlarına şekil veren; natürizm, antropomorfizm, animizm ve düalizm kavramlarının anlaşılması gerekmektedir.

Bugün modern insan, teknolojik gelişim ve beraberinde gelen bilgiye erişimin kolaylaşması sayesinde, nasıl bir evrende yaşadığını bilmektedir. Yaşadığı gezegen olan dünya, diğer gezegenlerle birlikte bir güneş sistemi içerisinde yer alır ve bundan başka bazı güneş sistemlerinin varlığı tahmin edilmektedir. Bunların bütününe ise evren adı verilir.¹¹ Bahsedilen teknolojik gelişmeler ve bilimin geldiği aşamanın, insan hayatına etkileri herkesçe bilinmekle beraber, insanın çevresine karşı duyduğu hayret duygusunu, tamamen ortadan kaldırmasa bile önemli ölçüde azalttığı da bilinen bir gerçektir. Dinin beslendiği en önemli duygulardan biri olan hayret, antik insan için doğanın aşkınlığından¹² kaynaklanmıştır. Üzerinde yürüdüğü ve yiyeceğini elde ettiği toprak, toprağın beslendiği su kaynakları, yukarıda uçsuz bucaksız gökyüzü, başının üzerinde gündüz ve gece parıldayan güneş ve ay, güçlü rüzgar, yağmur ve su taşkınlarıyla kontrol edilmesi zor olan doğa; modern insanın bilgi birikimine sahip olamayan Sumerlilerin duygu dünyasında; hayret, gizem, korku¹³ ve saygıya neden olan doğal unsurlar olmuşlardır. Bu unsurların neden olduğu duygular ve bu duyguların insanı inanca yöneltmesi düşüncesine ise “natürizm” adı verilmektedir ve

⁹ Jean Bottéro, “İlk Atalarımız, İlk Sumerler Vardı Jean Bottéro’yla Söyleşi”, *Eski Yakındoğu Sumer’den Kutsal Kitaba*, çev. Adnan Kahiloğulları, ed. Jean Bottéro, Dost Kitabevi, İstanbul 2005, s.23.

¹⁰ Jean Bottéro ve Samuel Noah Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, çev. Alp Tümerterkin, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s. 57

¹¹ Yavar Abbas, *Evrenin Ucuna Yolculuk*, DVD, National Geographic, 2020.

¹² En yüksek, en yüce olan. Detaylı bilgi için bk. s.81. Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 1999.

¹³ *Mysterium Tremendum* detaylı bilgi için bk. s.12. Rudolf Otto, *The Idea of The Holy*, çev. John W. Harvey, Oxford University Press, USA 1958.

Sumer dini oluşumundaki temel düşüncelerden ilkidir.¹⁴ Bu düşünce bağlamında, bilgi birikiminin yetersizliği, Sumerlileri kendi nedenselliklerini oluşturmaya itmiştir denilebilir. Metafizik unsurlarla dolu olan Sumer nedenselliği, insan psikolojisi açısından evrensel bir durumdur zira insan, anlamakta zorlandığı ve aklının almadığı her olay karşısında, birtakım doğaüstü nedenler bulmaya meyilli bir varlıktır.¹⁵ Max Müller, insanın doğaüstü açıklamalara eğilimli olması durumunu, insanın doğuştan inanmaya ve teslim olmaya yatkın bir varlık olması savı ile açıklamıştır.¹⁶ Din psikolojisi alanının önemli isimlerinden biri olan Karl Gustav Jung ise, kutsal yani "Numinous"un,¹⁷ insanlığın en eski atalarıyla paylaştığı ortak bir deneyim olduğunu ve tüm insanlarda kalıtsal¹⁸ olarak bulunduğunu ifade etmektedir.¹⁹ Bu bilgilerden hareketle denilebilir ki, inanç her insanda kalıtsal olarak bulunur. İnandığı varlıklar değişebilir fakat inancın varlığı değişmez.

Yukarıda sayılan gözle görülüp, duyumsanabilir doğal unsurların bütünü, aynı zamanda Sumerliler için evren (sumerce gök ve yer *an-ki*²⁰) anlamına gelmiş ve parçalı bir yapıyla, yukarıda gökyüzü, toprağın altında olduğu düşünülen yer altı dünyası/cehennem çukuru ve ikisinin arasında "denizin ortasındaki ada" olarak isimlendirilen yeryüzü olmak üzere sistematize edilmiştir.²¹ Bu evren anlayışında yeryüzü, gök ve yer altı olarak iki kozmik dünyayı birbirine bağlayan bir simge olarak anlaşılmıştır.²² Sumerliler bu şekilde algıladıkları evrenin yaratıcı ve idare edici güçleri olarak ise, her biri kendi zihniyetlerinin ürünü olan ve doğadaki bir oluşuma karşılık gelen tanrı ve tanrıçaları düşünmüşlerdir.²³ Sumerlilerin ilâhi varlıkları,

¹⁴ Emile Durkheim, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, çev. Fuat Aydın, Şenyıldız Matbaası, İstanbul 2005, s.43.

¹⁵ Kriton Dinçmen, *Psikiyatri ve Mitos*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2006, s.14

¹⁶ Abdurrahman Güneş, "Sosyolojik Olarak Din ve Toplum İlişkileri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24/1, s.154

¹⁷ Kutsal ile alakalı olan deneyim ve duygu. Detaylı bilgi için bk. s.13-14. Thorkild Jacobsen, *Karanlığın Hazinelei Mezopotamya Dininin Tarihi*, çev. Sibel Erduman, Paris Yayınları, İstanbul 2017.

¹⁸ Karl Gustav Jung, insanlığın ortak bilincinde kalıtsal olana "arketip" adını vermektedir. Örnek üzerinden açıklanırsa: Bu tıpkı yumurtadan yeni çıkmış bir civcivin, o an düşmanı olduğunu bilinçaltında imgesel olarak bildiği doğanı gördüğü takdirde göstereceği kaçma tepkisine benzetilmektedir. Civcivin doğanla alakalı herhangi bir deneyimi olmamasına rağmen, doğan imgesi ve bunun karşısında verdiği kaçış tepkisi, kalıtsaldır. Detaylı bilgi için bk. s.42-43. Joseph Campbell, *İlkel Mitoloji Tanrının Maskeleri*, C.I, çev. Kudret Emiroğlu, Işık Yayınları, İstanbul 2019.

¹⁹ Karl Gustav Jung, *Psikoloji ve Din*, çev. Raziye Karabey, Okyanus Yayınları, İstanbul, 2010, s.6

²⁰ Samuel Noah Kramer, *Sümer Mitolojisi*, çev. Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınları, İstanbul 1999, s.86

²¹ Ebru Uncu, *Eski Mezopotamya ve Yunan Dünyasında Din ve Tanrılar*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2011, s.3.

²² Mircea Eliade, *İmgeler Simgeler*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Gece Yayınları, İstanbul 1992, s.22.

²³ Bottéro *Eski Yakındoğu Sumer'den Kutsal Kitaba*, s. 32.

sahibi oldukları yeryüzünü; efendilik, tanrılık, yüce ve sonsuz taç, kutsal alan, çobanlık, krallık, yalan, didişme, korku, ağlayış... gibi alanları kapsayan ve *Me*” adı verilen kurallarla idare etmişlerdir. Yani, insan yaşamına dair pek çok konu hakkındaki yasalarıyla, toplumu düzenleyen, ilahi güçlerdir.²⁴ Sumerlilerin din anlayışı ile ilâhi varlıklar karşısında insanlar olarak kendilerini ne şekilde konumlandıklarını; MÖ 3200’lerde yazıyı kullanmaya başlamalarıyla, kendi inançları ve kendilerinden önceki Mezopotamya halklarının inançlarını yansıttıkları ve en erkeni Uruk metinleri olarak adlandırılan, MÖ III. binyıl dini metinlerinden öğrenmekteyiz.²⁵ Bahsedilen metinler muhtemelen, Sumerlilerin gözünde hayati derecede önemli olan bir rahipler kadrosu tarafından hazırlanmıştır.²⁶ Ek olarak, Erken Sumer Dönemi’nden itibaren her biri Eridu, Lagaş ve Nippur gibi farklı kentlerde olmak üzere, Sumer inancını şekillendiren üç farklı teolojik okulun var olduğu tahmin edilmektedir.²⁷ Öte yandan, metinleri hazırlayan rahip sınıfı denildiğinde, yalnızca bir insanlar topluluğu değil, Sumer toplumunun içkin²⁸ olduğu bir zihniyet de kastedilmektedir ve bu zihniyetin tarihsel farkındalıktan tamamen olmasa bile, büyük ölçüde yoksun olduğunu söylemek mümkündür. Bu noktada, önermenin açıklanması için, modern insan ile yapılacak olan zihinsel bir karşılaştırma faydalı olacaktır. Modern insan, kendisini tarihin bir sonucu olarak görür. Ülkesi, yaşam biçimi, düşüncesi uzun yıllar süren maddi ve manevi bir gelişim ve değişimin sonucudur.²⁹ Bunun aksi olarak Sumerliler ise, “tepeden inme” tabiriyle, hayatlarının aniden bir ilâhi topluluğunun isteği ve kararıyla vuku bulduğunu düşünmüşlerdir. Bu inanç yalnız var oluş için değil, edinilen dini bilginin kaynağı için de söz konusudur. Rahipler dini bilgilerine referans olarak, Tufan hadisesinden önce, tanrı Enki tarafından insanları medenileştirmek için gönderilen bilgeleri göstermişlerdir.³⁰ Çok az miktarda olmak üzere bazı mit, destan, ağıt gibi edebi türlerde, zaman zaman tarihsel verilere başvurulsa bile, genel anlamda hadiseleri açıklamak için metafizik

²⁴ Samuel Noah Kramer, *Tarih Sümer’de Başlar*, çev. Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2018, s.129-138.

²⁵ Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, s.23; Okay Pekşen, *Eski Mezopotamya’da Din-Siyaset İlişkisi*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş 2017, s.5; Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Taş Devrinden Eleusis Misterialarına*, C. I, çev. Ali Berkay, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003, s.78.

²⁶ William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, çev. Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, İstanbul 2002, s.39.

²⁷ Kürşad Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, Ayışığıkitapları, İstanbul 2019, s.22.

²⁸ İçte veya içerde olan. Bir varlığın yapısında bulunan. Detaylı bilgi için bk. s.439. Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*.

²⁹ Mircea Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, çev. Sema Rifat, Alfa Yayınları, İstanbul 2016, s.25.

³⁰ Henrietta McCall, *Mezopotamya Mitleri*, çev. Bircan Baykara, Phoneix, Ankara 2017, s.50.

unsurlardan oluşan nedenselliğe başvurulmuştur.³¹ Bu bağlamda denilebilir ki, Sumer insanı kendisini tarihin değil, büyük ölçüde dinin bir sonucu olarak görmüştür.

Dini metinlerin içeriğinden anlaşılan: kelime anlamı “insanbiçimcilik” olan antropomorfizm düşüncesinin, Sumer din anlayışının üzerine kurulduğu, natürizmden sonraki ikinci temel düşünce olduğudur. Bazı bilim insanları, başlangıçta Sumerlilerin ilâhi varlıklarını soyut veya semboller ile düşündüklerini, antropomorfizm düşüncesinin ise, tufan hadisesinden sonra geliştiği savını öne sürmektedirler.³² Bununla birlikte kesin olarak bilinen: Sumerlilerin, Erken Hanedanlar Dönemi’nden (MÖ 3000) itibaren³³, tanrı ve tanrıçalarını, tıpkı kendileri gibi bir bedene ve cinsiyete sahip olarak tahayyül etmiş olduklarıdır. Tapınılan bu ilâhi varlıklar, insan ile benzer şekilde; beslenmiş, evlenmiş, çocuk sahibi olmuş, uyumuş, kayıplar yaşamış, bazen kovulmuş, aşağılanmış, tecavüze uğramış ve kandırılmışlardır.³⁴ Bazı tanrılar içki veya cinselliğe düşkünlük gibi insani zaaf sahibi olarak düşünülmüşlerdir. Bununla birlikte tanrı ve tanrıçalar, tüm Sumer evrenini idare edebilecek kudrete ve ayrıca ölümsüzlüğe sahip olmak açılarından, insanlardan ayrılmışlardır. Onları, güçlerinin hesaplanması imkansız olan, en yüce varlıklar olarak düşündüklerinden, olasılıkla böylesine bir yüceliği ancak yukarıda gördükleri, ulaşılması imkansız ve insanda büyük hayranlık uyandıran gökyüzü ile bağdaştırabilmişlerdir. İlâhi varlıklar ve gökyüzünün bağdaştırılmasına örnek olarak: tanrı ve tanrıça isimlerinin, çivi yazılı metinlerde sürekli olarak yıldıza benzer bir sembol ile gösterilmesi verilebilir.³⁵ Ayrıca Sumerliler, tanrı ve tanrıçaların meskeninin gökyüzü olduğunu ve burada toplandıkları *duku* adlı bir meclislerinin bulunduğunu tasavvur etmişlerdir.³⁶ Fakat bu bilgidен hareketle, tanrı ve tanrıçaların yalnız gökyüzünde ikamet ettikleri düşünülmemelidir. Sumer ilâhi varlıklarının karakteristik özelliği: aynı anda farklı mekanlarda varlık veya tecelli şeklinde bulunabilmeleridir. Bu mekanlardan ilki

³¹ Kramer, *Tarih Sümer’de Başlar*, s.59-61.

³² İlhami Durmuş, “Sumerlilerde İnanç” *Mezopotamya’nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, ed. L. Gürkan Gökçek vd., Değişim Yayınları, İstanbul 2019, s.23-24; Jacobsen, *Karanlığın Hazinelei Mezopotamya Dininin Tarihi*, s.18-19.

³³ Okay Pekşen, *Eski Mezopotamya’da Din-Siyaset İlişkisi*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş 2017, s.7.

³⁴ Harmuth, Schmökel, “Sumer Dini”, çev. Mehmet Turan Özdemir, s.206; *Gılgamış Destanı*, çev. Sait Maden, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s.6; Helmut Uhlig, *Sümerler Mezopotamya’nın Sıradışı Topluluğu*, çev. Nilgün Ersoy, Totem Yayınları, İstanbul 2019, s.39.

³⁵ Vahyettin Aygün, “Eskiçağ Mezopotamya’sında Tanrı Algısı”, *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5/1, s.84; Annamari Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, Kırkambar Yayınları, İstanbul 1999, s.46.

³⁶ Kramer, *Tarih Sümer’de Başlar*, s. 52-97.

gökyüzü, ikincisi yer altı dünyası, üçüncüsü Dilmun veya Tilmun olarak adlandırılan ve bugünkü Bahreyn adasına konumlandırılan Sumer cenneti, dördüncüsü spiritüel dünyadaki evlerinin yeryüzündeki karşılığı olarak düşünülen tapınaklarda, kendilerini temsil eden heykellerin bedeni ve son olarak ilişkilendirildikleri doğal kuvvet veya gezegendeki tecellileri olarak sıralanabilir.³⁷ Öte yandan, aynı anda farklı mekanlarda bulunabilen tanrı ve tanrıçaların, bugün monoteist dinlerin Tanrı'sında görülen bir özellik olan, her an her şeyi görme ve duyma özelliğine sahip olmadıklarını da eklemek gerekmektedir. Öyle ki, bir Sumer mitinde aşk ve bereket tanrıçası İnanna, kendisinde tecavüz eden bir çiftçiye günlerce arayarak, insana özgü bir çaba sarf etmiştir.³⁸ Dolayısıyla denilebilir ki, bir Sumer tanrı veya tanrıçası aynı anda farklı mekanlarda olabilir, fakat bu, insana özgü olan bulunma eylemi ile alakalıdır. İlâhi varlık o an yukarıda sayılan mekanlardan hangisinde ise, orada olan olayları görebilmektedir ki, muhtemelen bu durum; antropomorfizm ile de bağlantılı olarak, Sumer düşün dünyasında soyut düşüncenin değil, somut düşüncenin ağır basmasıyla alakalıdır.

Yukarıda değinilmiş olan gök, yer altı ve yeryüzünden oluştuğu düşünülen evren anlayışı çerçevesinde, Sumer tanrı ve tanrıçalarından her biri bir doğal oluşuma karşılık gelecek şekilde düşünülmüş³⁹ ve din bilginlerince bu düşünce doğrultusunda bir panteon⁴⁰ organize edilmiştir. Panteonun üyeleri olan ilâhi varlıklar, doğal kuvvetler ve gezegenlerin kişileştirilmiş halleri olduklarından, aslında Sumerlilerin esas tanrısı; hayranlık, korku ve saygı duygularıyla, bağlı ve bağımlı oldukları doğaydı denilebilir. Peki neden doğal kuvvetler olduğu gibi değil, insan biçiminde düşünüldüler şeklindeki bir sorunun cevabı ise, antropomorfizm bağlamında, kendilerini de yönetenlerin insan olmaları şeklinde verilebilir. Kendi maddi ve manevi yönleri gibi, yönetim anlayışlarını da yaratımları olan bu ilâh topluluğuna uyarlamışlardır. Tıpkı kentlerinde idareleri altında bulundukları krallar gibi, tüm tanrı ve tanrıçaların, başlangıçta Sumer panteonunun en güçlü tanrısı olan gök tanrısı An'ın yönetiminde ve belirli bir hiyerarşik düzen içerisinde evreni idare ettikleri

³⁷ Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, s.18; Susan Pollock, *Antik Mezopotamya Var Olmamış Cennet*, çev. Burak Esen, Sümer Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 217.

³⁸ Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, s.61.

³⁹ Din tarihçilerine göre, tarihöncesi devirlerde insanlar için her tabiat kuvveti birer tanrıdır. Annemarie Schimmel bu savı şöyle açıklamaktadır: Esasen her şimşek bir ilahdır. Sonra insan bütün bu ilahi fenomenleri çıkartan bir tanrı mefhumuna varmıştır. Detaylı bilgi için bk. s.19. Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*.

⁴⁰ Bir halkın tüm ilahları. Detaylı bilgi için bk. s.244. Jeremy Black ve Anthony Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü*, çev. Necdet Hasgöl, Köprü Kitap, İstanbul 2017.

düşünülmüştür. Bahsedilen panteon ve tanrıların hiyerarşik düzeniyle alakalı bilgiler ise, Şuruppak ve Tell Ebu Şalabik'te yapılan kazılarda ortaya çıkan, en erkeni MÖ 2600 yılına tarihlenen ilâhi varlıkların adlarının bulunduğu belgelerden gelmektedir. Bu belgelerde net olarak 560 ilâhi varlığın adına rastlanmıştır ve panteonun en önde gelen tanrı ve tanrıçaları aynı zamanda belirli kentlerde mabetleri olan, daha çok bu kentlerle özdeşleştirilen: göksel tanrı An, bir doğal kuvvet olarak hava ile özdeşleştirilen tanrı Enlil, bereket ve aşkın tanrıçası İnanna, su ile ilişkilendirilen tanrı Enki, gezegenler bazında, güneşle ilişkilendirilen UTU ve ay ile ilişkilendirilen Nanna'dır.⁴¹ Burada dikkat edilirse, aslında panteonun en önemli üyeleri, Sumer hayatında çok önemli yeri olan doğal kuvvetlerdir. Gıda maddelerinin büyük bir çoğunluğunu tarımdan elde eden Sumerlilerin⁴², topraklarında meydana gelebilecek olası bir sorun kıtlıkla karşı karşıya kalmaları, dolayısıyla hayatlarının tehlikeye girmesi anlamına gelirdi. Bu problem, hava olaylarına bağlı şekilde meydana gelebileceği gibi, zamansız bir su taşkını veya güneşte meydana gelebilecek bir soruna bağlı olarak da ortaya çıkabilirdi. Bu bakış açısından, Sumer din anlayışı ve panteonunun şekillenmesinde korkunun önemli bir faktör olduğu ve belki doğaya karşı duyulan hayranlığa göre, daha baskın bir duygu olduğu düşünülebilir.

Panteon içerisinde önemli doğal kuvvetlerin kişileştirilmiş halleri olarak düşünülen tanrı ve tanrıçalar, kader belirleyici olarak ilk sıralarda yer alırken, bunların eş, çocuk ve bakanları ilaveten halkın koruyucuları olarak da düşünülen ve kişilerin isteklerini büyük tanrı ve tanrıçalara iletmekle görevli olan kişisel tanrılar, ayrıca Sumerlilerin nesnelere yükledikleri kutsallık bağlamında tanrılaştırdıkları; tuğla, taç, davul gibi tanrılar daha alt sıralarda yer almışlardır.⁴³ Bu ilâhi varlıklar arasındaki hiyerarşik farkın göze çarptığı alanlardan biri olması açısından, tapınaklardaki sunu miktarı örnek olarak verilebilir. Tapınaklarda sunulan şarap miktarı Tanrıça İnanna için on iki kap iken, ondan daha aşağı bir statüde bulunduğu düşünülen Tanrıça Nina için yalnızca on kap olmuştur.⁴⁴ Böyle bir hiyerarşik düzen içerisinde tanrı ve

⁴¹ Okay Pekşen, *Eski Mezopotamya'da Din-Siyaset İlişkisi*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş 2017, s.7.

⁴² Ebru Mandacı, *Eski Mezopotamya'da Ekonomik Hayat*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2019, s.7.

⁴³ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.68; Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, s.138; Yeşim Dilek ve Hasan Bahar, "Eski Mezopotamya Dininde ve Ritüellerinde Nesnelerin Kutsallığı ve Önemi", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6/3, s.1352.

⁴⁴ Suzan Akkuş Mutlu, "Eski Mezopotamya'da Şarabın Dini, Siyasi ve Ekonomik Açından Değeri", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19, s.120.

tanrıçalar da, tıpkı insanlar gibi bir aileye sahip şekilde düşünülmüşlerdir.⁴⁵ Sumer toplumunda olduğu gibi, patriarşik yapıya sahip olan bu ilâhi aileler, ayrıca uzak akrabalık bağlarıyla da birbirlerine bağlanmışlardır. Bu yolla kent devletleri arasındaki manevi bağ da tesis edilmiş olmalıdır zira, her din, esasında içine doğduğu devlet yapısının karakterini sergilemektedir. Bu bağlamda, başlangıçta her biri ayrı ayrı örgütlenen ve bir koruyucu tanrı ve tanrıçaya sahip olan kentlerin yönetici tanrı, tanrıçaları şehir devletinin karakterine uygun olarak, birbirlerine ailevi bağlarla bağlı şekilde düşünülmüşlerdir.⁴⁶ Yalnız, kendilerini ilâhi varlıklar tarafından seçilmiş bir halk olarak gören Sumerlilerde⁴⁷, her kentin kendi ilâhi varlığına tapınması, üstün görmesi ve diğer tanrı ve tanrıçaları dışlaması gibi narsistik bir tutumun değil, daha çok bütüncül bir sahip çıkışın söz konusu olduğunu belirtmek gerekmektedir. Sumerliler, tüm tanrı ve tanrıçalarını kutsal olarak kabul etmiş ve onlara karşı saygıda kusur etmemeye ehemmiyet göstermişlerdir.⁴⁸

Antropomorfizm bağlamında tanrı ve tanrıçaların insanlara benzer şekilde evlerde oturduklarına inanılmıştır. Ziggurat olarak adlandırılan bu evler, simgesel olarak kutsalın içinde bulunması dolayısıyla dünyanın merkezi, yani yer ve göğün birbirine bağlandığı kozmik yapılar olarak düşünülmüş⁴⁹, ayrıca yeryüzündeki tapınakların, tanrıların spiritüel alemdeki evlerinin bir yansıması olduğuna inanılmıştır.⁵⁰ Tüm bu sebepler dolayısıyla, tapınak yapımına, bakımına ve özellikle tapınakta gerçekleştirilen ritüellere oldukça özen gösterilmiştir.⁵¹ Yalnız, dini açıdan, ilâhi varlıklarla buluşma, onlara ibadet etme ve beslenmelerini sağlama gibi misyonları bulunan tapınakların varlığının, Sumerlilerle birlikte ortaya çıktığı söylenemez. Bu kutsal yapıların varlığı, Ubeyd Dönemi'nden (MÖ 5500-4000) beri bilinmektedir⁵² ve arkeolojik kazılar neticesinde her zaman birbiri üzerine bina edildikleri anlaşılmıştır. Örneğin: 1946-1949 yılları arasında, başlangıçta Sumer'in en

⁴⁵ Ebru Uncu, *Eski Mezopotamya ve Yunan Dünyasında Din ve Tanrılar*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2011, s. 8.

⁴⁶ Pollock, *Antik Mezopotamya Var Olmamış Cennet*, s.216; Durkheim, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, s.23.

⁴⁷ Muazzez İlmiye Çığ, *Kur'an İncil ve Tevrat'ın Sumer'deki Kökeni*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003, s.27.

⁴⁸ Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, s.26.

⁴⁹ Eliade, *İmgeler Simgeler*, s.34.

⁵⁰ Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, s.125.

⁵¹ Elvan Eser ve Yusuf Kılıç, "Mezopotamya'nın İlk Kent Binaları (Tapınaklar) ve İşlevleri", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, V/XIII, s.418-420.

⁵² Pollock, *Antik Mezopotamya Var Olmamış Cennet*, s.206.

önemli dinsel merkezi olarak kabul edilen Eridu'da⁵³ yapılmış kazılarda, birbiri üzerine inşa edilmiş on sekiz katlı bir tapınak keşfedilmiştir.⁵⁴ Sumer tapınakları ziggurat olarak isimlendirilen, çok katlı, işlevli yapılardır ve anıtsal mimari kategorisinde değerlendirilmektedirler. Bununla birlikte, panteonun en yüce ve olasılıkla en fazla ihtimam gösterilen tanrı ve tanrıçalarının tapınakları (*E-kur*, *E-abzu*, *E-anna* gibi) din görevlileri sınıfı ve kral dışında ülkenin diğer insanların, (belirli bayram, festival veya törenler dışında)⁵⁵ katılımına açık olmamışlardır. Bu noktada tapınakların dış cephesine gösterilen özenin nedenlerinden birinin ortaya çıktığı söylenebilir. Mimarının ihtişamı, kutsal mekanın içerisine giremeyen şehir devletinin kendi halkı veya başka kentlerin halkları üzerinde etki yaratmak için bir araç olarak kullanılmıştır. Öte yandan, bazı bilim insanları halkın ibadetine açık olan tapınakların da (Hafece'deki küçük tapınak, Asmar'daki Tel Maber gibi) bulunduğunu iddia etmektedirler.⁵⁶ Bu mekanları kutsal yapan, tanrının tapınak içerisindeki kutsal yani bedensel varlığıdır. Put olarak isimlendirilen ve çoğunlukla ılgın, sedir ağaçlarının gövdelerinin hammadde olarak kullanıldığı ahşaptan yapılan putlar, Sumerlilerin soyut olanı somutlaştırma eğilimlerinin bir sonucudur. Somutlaştırma ve nihayetinde insanın kendi kutsalıyla buluşmasını sağlamak amacıyla yapılan ritüele, *Mis-Pi* yani ağız açma ritüeli adı verilmiştir. Sumerlilerden itibaren uygulandığı bilinen bu ritüel ile alakalı bilgilerimiz ise, çivi yazılı belgeler ile arkeolojik verilere dayanmaktadır.⁵⁷ *Mis-Pi* ritüelinin içeriği ve amacına geçmeden önce, Sumerlilerin din anlayışının, üçüncü temel düşüncesi olan “animizm” yani ruhçuluk düşüncesinin anlaşılması gerekmektedir. Animizm basitçe: evrende görülen -insan başta olmak üzere- her türlü varlığın bir ruhu olduğunun düşünülmesi olarak tanımlanabilir. Ünlü din tarihçisi Annamarie Schimmel, bu düşüncenin ölüm ve rüya olgularından doğduğunu, tarihöncesi çağlarda insanların vefat eden yakınlarını rüyalarında görmeleriyle, bedensel varlıklarından başka bir varlıklarının da bulunduğunu düşündüklerini öne sürmektedir.⁵⁸ Emile Durkheim, rüya noktasında Schimmel ile

⁵³ Gwendolyn Leick, *Kentin Mucidi Mezopotamya*, çev. Ekin Duru, Say Yayınları, İstanbul 2019, s.21.

⁵⁴ Georges Roux, “Sumerler Denizden mi Çıktılar”, *Eski Yakındoğu Sümer'den Kutsal Kitaba*, çev. Adnan Kahiloğulları, ed. Jean Bottéro, Dost Kitabevi, İstanbul 2005, s.45.

⁵⁵ Kutsal evlilik, yeni ay bayramının ilk günündeki kurban töreni, dolunay töreni. Detaylı bilgi için bk. s.4. Suzan, Akkuş Mutlu, “Eski Mezopotamya’da Tanrılara Sunulan Kurbanlar, *Journal of History School*, 7/XVII.

⁵⁶ Pollock, *Antik Mezopotamya Var Olmamış Cennet*, s.216-223.

⁵⁷ Şeyma Ay, “‘Mis-Pi’- ‘Pit-Pi’ Ritüelleri ve Eski Mezopotamya’da İnsan Tanrı İlişkisi”, *Tarih Okulu Dergisi*, 6/XV, s.2.

⁵⁸ Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, s.16.

aynı fikirde olmakla beraber, ruha inancın temelinde, kişinin kendisini rüyasında görmesinin bulunduğunu ifade etmektedir. Böylece rüya vasıtasıyla, kişi, bedensel ve uhrevi olmak üzere iki varlığının bulunduğunu kavramıştır.⁵⁹ Bu düşünce bağlamında, Sumerliler etraflarında gördükleri her türlü varlığın bir ruhu olduğuna inanmışlardır. Yalnız, nesnelerin ruhunun, genellikle içlerinde taşıdıkları potansiyel güç olarak algılandığı söylenebilir. Bu gücün bireysel veya rahiplerin yönetiminde yapılan ritüeller vasıtasıyla açığa çıktığına inanılmıştır. Ağız açma anlamına gelen ve kutsalın vücut bulması amacını taşıyan *Mis-Pi* ritüellerinde de gerçekleşen: potansiyel gücünü ilâhi varlıkların yaratımından alan bir ağaç gövdesinin, çeşitli ritüeller vasıtasıyla potansiyelinin ortaya çıkarılıp, özüne döndürülmesi ve tanrının kendisi haline getirilmesidir.⁶⁰ *Mis-Pi* ritüeli vasıtasıyla tanrı ve tanrıça, beslenmesi başta olmak üzere, her türlü ihtiyacı karşılanabilir, dolayısıyla kendisine hizmet edilebilir bir hale getirilmiştir.

Hizmet kavramı, Sumerlilerin din anlayışında, ilâhi varlıklar karşısında insanların dünyası ve misyonunu tanımlayabileceğimiz en ideal kavram olarak gözükmektedir. Jung, inancı, insanlığın özüne ait ve kalıtsal bir olgu olarak tanımlarken, insan iradesini tamamen ele geçirdiğinden ve kontrolü altına aldığından da bahsetmiştir.⁶¹ Bu noktada, dinin insan iradesini tamamen ortadan kaldırması durumunun, Sumer dininin karakteristik bir özelliği olduğu söylenebilir. Sumerliler, kendilerinin varlık sebebi olarak ilâhi varlıkları görmüşlerdir. Bu varlıkların insanı yaratma nedeni ise, işlerini yaptırabilecekleri hizmetkarlara ihtiyaç duymuş olmalarıdır. Dolayısıyla insanların bu dünyadaki varlık amacı: tanrı ve tanrıçalarına hizmet etmektir.⁶² Bununla birlikte, Sumer varlık amacının, dinin, hayatın her alanını çepeçevre kuşatmasının nedenlerinden birisi olduğu söylenebilir. Bu var oluş düzleminde insan ile ilâhi varlıklar arasında karşılıklı bir bağımlılık ilişkisinin söz konusu olduğu görülmektedir.⁶³ *Do ut des* yani, ben vereyim sen de ver prensibine dayanan bu ilişkide, kişilerin; mutluluğu, refahı, sağlık durumları, yaşam süreleri, aile içi huzuru vs. gibi pek çok durum, ilâhi varlıkların hizmetinin eksiksiz ve doğru bir

⁵⁹ Durkheim, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, s.71.

⁶⁰ Yeşim Dilek ve Hasan Bahar, “Eski Mezopotamya Dininde ve Ritüellerinde Nesnelerin Kutsallığı ve Önemi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6/3, s.1353; Şeyma Ay, “ ‘Mis-Pi’- ‘Pit-Pi’ Ritüelleri ve Eski Mezopotamya’da İnsan Tanrı İlişkisi”, *Tarih Okulu Dergisi*, 6/XV, s.5.

⁶¹ Jung, *Psikoloji ve Din*, s.9.

⁶² Jean Bottéro, *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, çev. Mehmet Emin Özcan vd., Dost Kitabevi, Ankara 2003, s.243-247.

⁶³ Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, s.13.

şekilde yerine getirilmesine bağlı olarak düşünülmüştür. Öte yandan, insanların ilâhi varlıklara karşı hizmetini eksiksiz olarak yerine getirmesi, kozmik düzenin devamlılığını sağlayacağından, ilâhi varlıkların da hizmetkarları olan insanlara bağımlı oldukları görülmektedir.⁶⁴ Bu dengenin bozulması kozmik düzenin bozulması anlamına gelmektedir ki, yaptığı hatalar ve kusurlu yapısıyla, kozmik dengeyi tehdit eden her zaman insanlardır.⁶⁵ Günah kavramıyla açıklayabileceğimiz, ibadetin gerektiği gibi yerine getirilmemesi, kişilerin ilâhi varlıklara karşı saygısızlığı ve birbirlerine karşı gayriahlaki davranışları (övünmek, ikiyezülülük, baskı, hainlik, küstahlık, kıskançlık, sözünden dönmek anlaşılmayı bozmak vs.) gibi durumların, ilâhi güçler tarafından felaket, yıkım, hastalık, fakirlik, saygınlığını kaybetme gibi cezalarla cezalandırılacağına inanılmıştır.⁶⁶

Yukarıda sıralanan kabahatlerden birini işleyen insanın, karşılaştığı felaketler, bizzat tapındığı ilâhi varlıklar tarafından gönderilmektedir. Kişilerin cezaları olan; felaketler genellikle doğanın kendisi, yıkım ve saygınlığını kaybetme ise, çoğunlukla insanlar vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Bedensel ve özellikle; depresyon, şizofreni, epilepsi gibi mental ve beyin ile alakalı rahatsızlıkların ise, bir ceza olarak, tanrısal öfkeyi temsil eden ve bir yerde toplumun disiplin altına alınmasında araç olarak kullanılan, demonik varlıklar tarafından getirildiğine inanılmıştır.⁶⁷ Bu cezalandırma anlayışı ve varlıkların özelliklerine geçmeden önce, Sumer din anlayışının üzerine kurulduğu dördüncü temel düşünce olan “düalizm”in anlaşılması gerekmektedir. Türkçe karşılığı “ikicilik” olan bu düşüncede: varlık temel olarak düşünce yani ruh ve madde yani fiziksel varlık olmak üzere iki ana öğeden oluşmaktadır. Bununla birlikte bu iki öğe birbirine indirgenemez. Yani, kesinlikle zihin-beden ilişkisi söz konusu değildir. Bir örnekle açıklayacak olursak: materyalizm düşüncesine göre, bir kimsenin günlerce uykusuz kalması, kabuslar görmesi, ruh halinde yoğun karamsarlık ve umutsuzluk duygularının olması, beyindeki kimyasalların bozulması demek olan depresyon hastalığıyla alakalıdır. Düalizm’de ise bu kesinlikle beyin gibi maddi bir

⁶⁴ Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, s.13; Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, s.13.

⁶⁵ Kramer, *Tarih Sümer’de Başlar*, s.144.

⁶⁶ Muazzez İlmiye Çığ, *Sumerli Ludingirra*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2012, s.17; Gwendolene Caren Liedman, *Magic in The Ancient Near East With Special Reference to Ancient Israel*, University of Stellenbosch Department of Ancient Studies, Stellenbosch 2002, s.26

⁶⁷ Sevgi Dönmez, “Eski Mezopotamya Toplumlarında Korku ve Güç İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *International Journal of Social Science*, II, s.216.

organla ilişkilendirilmez.⁶⁸ Bu bağlamda, bilgi birikiminin yetersiz olmasıyla da büyük ölçüde alakalı olarak, Sumerliler, yukarıda bahsedilen türden bir mental rahatsızlığın, tanrıların öfkesi sonucunda, kötü karakterli olan demonik varlıklar eliyle ortaya çıktığına inanmışlardır. Fakat burada dikkat edilmesi gereken, kötülüğün, kişinin yaptığı bir hata ve özellikle ibadette bir eksikliğin sonucu olmasıdır. Adillik vasıfları bulunan ve bu vasıf yönünden yeryüzündeki kralın ideali olan ilâhi varlıklar, keyfi ceza veya kötülükle ilişkilendirilmemişlerdir.⁶⁹ Bu sebeple, kişilerin başına gelen ve ilâhi varlıklardan bağımsız olduğu düşünülen fena hallerin, bazı demonların kötücül karakterlerinin bir sonucu olduğu düşünülmüştür. Örneğin hamile kadınların bebeklerine musallat olup onları zehirlediği düşünülen, ayrıca bu kadınların düşük yapmasından sorumlu tutulan *Dimme*, bunlardan birisidir.⁷⁰

Yukarıda bahsedilen türden bir cezaya veya cezadan bağımsız olarak bir demonun keyfi saldırısına maruz kalan Sumerlinin, nasıl bir tavır sergileyeceği bellidir. İlk olarak eğer ceza ilâhi varlıklara karşı işlenen, ibadette kusur, saygısızlık veya gücendirme türünden bir suçtan kaynaklanıyorsa, kişi isyan etmeden kendi kişisel tanrısına yalvarıp yakarır ve içinde bulunduğu kötü durumdan kurtulmayı diler. Bu tarz durumlarda kişisel tanrı, aracı olarak kurtulma dileğini, panteonun büyük tanrılarına iletacaktır. Bir Sumer edebi metninde şair, kişisel tanrısına şu dizelerle yalvarmaktadır:

Anlayışlı bir insanım ben, oysa bana saygı duyan kaybediyor.
Doğru sözüm yalana dönüştürüldü,
Hilebaz adam beni güney rüzgarıyla örttü, onun hizmetine girmeye zorlandım,
Bana saygı duymayan, beni senin önünde utandırdı,
Her zaman bana yeni azaplar verdin,
Ben insan, sokaklara çıktım, yüreğim daralmış,
...
Yoldaşım bana tek bir doğru söz söylemiyor,
Arkadaşım doğru sözümü yalanlıyor,
Hilebaz adam bana tuzak kurdu,
Ve sen tanrım, ona engel olmadın.
Bilge olan ben, niye cahil gençlerle kuşatıldım?

⁶⁸ Celal Büyük, “Düalizm, Bilinç ve Tanrı”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39, s.134-135.

⁶⁹ Abdülğani Kaçar, *Eski Mezopotamya’da Büyü ve Büyücülük*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2020, s. 21.

⁷⁰ Sevgi Dönmez, “Eski Mezopotamya Topluluklarında Korku ve Güç İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *International Journal of Social Science*, II, s.220.

Anlayışlı olan ben niye cahiller arasında sayıldım?
Her yer yiyecek dolu, benim aşımca açlık.
Herkesin payının dağıtıldığı gün, benim payıma acı çekmek düştü.
Tanrım, senin önünde (duracağım),
Seninle konuşacağım... sözlerim iniltidir,
Sana şundan söz edeceğim, yolumun acılığından yakınacağım.
Tanrım, beni var eden babam, yüzümü yerden kaldır.
...
Daha ne kadar yüzüstü bırakacaksın, korumasız bırakacaksın beni?..⁷¹

Kişinin izleyeceği ikinci yol ise, çeşitli kanlı ve kansız kurbanlar sunduğu, ritüeller vasıtasıyla ilâhi varlıkların gönlünü almak olmuştur. Ek olarak bahsedilen ritüellerin ceza olmaksızın, başlarına gelecek olası bir kötülüğü engellemek ve tanrıların gönlünü hoş tutmak için de yapıldığını belirtmek gerekmektedir.⁷² Eğer başa gelen müşibetin, ilâhi varlıklardan bağımsız olarak, bir demon tarafından gerçekleştirildiğine inanılıyorsa; bu durumda yine, konunun uzmanı olan ve Sumerce *masmassu* adı verilen rahiplerin yönetiminde, kötü varlık uzaklaştırılmaya, yani geldiği yer olduğu düşünülen cehenneme gönderilmeye çalışılmıştır.⁷³ Öte yandan, kötü karakterli demonik varlıkların her an her yerde oldukları ve insan yaşamını tehdit ettiklerine inanılmıştır. Her ne kadar bu varlıklar da, tıpkı insanlar gibi tanrı ve tanrıçaların hizmetinde olsalar da, insanlardan daha güçlü ve hatta bazen bir ilâhi varlığa karşı gelebilecek güçte oldukları düşünülmüştür.⁷⁴ Bu bakış açısından, korkunun ağır bastığı Sumer toplumunda, kafa karıştırıcı ve bilinmesi neredeyse imkansız olan: kişileri cezalardan ve kötü varlıklardan koruma ve kurtarma ritüellerinde, önemli bir rolü bulunan ruhban sınıfının, toplumun inançlarını ne düzeyde samimi olarak paylaştıklarıdır. Zira kesin olarak bilinen, tapınağın bahsedilen ritüellerden önemli miktarda gelir elde ettiğidir.⁷⁵ Ritüel aynı zamanda, doğaüstü güçler karşısında oldukça kuvvetsiz olan insanın, kendini koruma altına almasına hizmet etmesi açısından hayati derecede önemli olmuştur. Sumerlilerin din anlayışında, ritüel kadar önemli ve ritüelle bağlantılı olan başka bir olgu da kâhinliktir.

⁷¹ Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, s.138-147.

⁷² Suzan Akkuş Mutlu, "Eski Mezopotamya'da Tanrılara Sunulan Kurbanlar, *Journal of History School*, 7/XVII, s.1-3.

⁷³ Abdülğani Kaçar, *Eski Mezopotamya'da Büyü ve Büyücülük*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2020, s.31.

⁷⁴ Gina V, Konstanopoulos, *They are Seven Demons and Monsters in The Mesopotamian Textual and Artistic Tradition*, Near Eastern Studies in The University of Michigan, Ann Arbor 2015, s.21-27.

⁷⁵ Tzvi Abusch, "Talking The God's: Prayers and Incantations", *Mesopotamia in The Ancient World*, ed. Robert Rollinger vd., Munster 2015, s.37.

Sumer ilâhi varlıklarının bazı durumlarda kişilerin veya şehirlerin başına gelecek fenalıkları önceden bildirdiklerine inanılmıştır ki, bunun en tipik örneği: ileriki bölümlerde değinilecek olan, tufan hadisesinde, felaketin bir Sumer ilahi varlığı tarafından kendisine bildirildiği Ziusudra'dır.⁷⁶ Bu noktada, bir dinin, ilahi varlık veya varlıklarına bağlılık ve güveni gösteren unsurlarından biri olan kader kavramının, Sumerlilerce ne şekilde anlaşıldığı da ortaya çıkmaktadır. Sumerliler kişilerin kaderlerinin ilâhi varlıklar tarafından belirlendiğine ve gökte yazılı olduğuna inanmışlardır. Fakat burada belirlendiğine inanılan kader: insanların, hayvanların, bitkilerin dünyadaki rolleridir.⁷⁷ Bu bilgidен hareketle, kişilerin yaşadığı olaylar bağlamında: yazıldı, bitti ve değiştirilemez gibi bir yaklaşımın söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır. Zira, belirlenen kader olarak düşünülebilecek felaketlerin değişmesinde, iki önemli faktörün varlığı göze çarpmaktadır. İlki, insana yakın ve merhametli bir tanrı veya tanrıçanın müdahalesidir. Bu müdahale rüyalarda gelen vahiy şeklinde gerçekleşmiştir. Kişi, ilâhi varlıklardan başına gelmesi planlanan felaketi öğrenir ve önlem alır. İkinci faktörde birinciyle bağlantılı olarak bazıları (yerine geçme ritüelleri gibi) kandırmaca içeren (örneğin ölümüne karar verilmiş bir kimsenin, çeşitli yolları izleyerek beşeriyetle ilişkili olduğu düşünülen kuzu ile yer değiştirmesi) ritüeller vasıtasıyla kişinin kötü kaderden kurtulduğuna inanılmıştır.⁷⁸

Sumer dini anlayışında ölüm olgusu ve kişilerin ölüme karşı tutumlarıyla alakalı bilgiler ise, çoğunlukla mitler ve destanlar, ilahiler, ağıtlar ve öyküleri kapsayan metinlerden edinilmektedir.⁷⁹ Bu metinlerden anlaşılan: Sumerlilerin ölümü, ruhun yani *Edimmu*'nun tıpkı bir kuş gibi bedenden uçması olarak algıladıkları⁸⁰ ve ölüme karşı isyankar bir tutumda olmadıklarıdır.⁸¹ Ölümü ve beraberinde gelen acıyı sükunetle kabul ederek, yas tutmuşlardır.⁸² Ayrıca Sumerliler dünyevi hayattaki statüsü ne olursa olsun ölüm olgusunun kendisinin, herkes için olduğunu, bu açıdan

⁷⁶ Kramer, *Tarih Sumer'de Başlar*, s.280.

⁷⁷ Muazzez İlmiye Çığ, *Ortadoğu Uygarlık Mirası*, C.I, Kaynak Yayınları, İstanbul 2012, s.57.

⁷⁸ İlhami Durmuş, "Sumerlilerde İnanç" *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, ed. L. Gürkan Gökçek vd., Değişim Yayınları, İstanbul 2019, s.30-31.

⁷⁹ McCall, *Mezopotamya Mitleri*, s.43; Hülya Kaya Hasdemir, "Sümer, Babil ve Asur'da Ölüm Algısı ve Ölü Ritüelleri", *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, ed. L. Gürkan Gökçek vd., Değişim Yayınları, İstanbul 2019, s.64.

⁸⁰ İlhami Durmuş, "Sumerlilerde İnanç" *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, ed. L. Gürkan Gökçek vd., Değişim Yayınları, İstanbul 2019, s.36

⁸¹ Bir Sumer kahramanı olan Gilgamiş'in, dostu Enkidu'nun ölümüne ve ölüm olgusunun kendisine karşı çıkışı hariç olmak üzere. Detaylı bilgi için bk. s.67-118. *Gilgamiş Destanı*, çev. Sait Maden, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021.

⁸² Nili Samet, "Lament and Lamentation, Ancient Near East and Hebrew Bible", *Encyclopedia of The Bible and It's Reception*, 15, s.687.

toplumda eşitleyici bir olgu olduğunu düşünmüşlerdir. Bu düşünce, Uruk kentinin yarı tanrı kralı, Gılgamış'ın ağzından şu dizelerle ifade edilir: “Fenalık yapan, orada yatıyor... Kasları kuvvetli olan, orada yatıyor... Bilgin görünümlü olan, orada yatıyor... Orada duranlar, susmuyorlar, oturanlar susmuyorlar, feryat ediyorlar...”⁸³.

Ölüm olgusunun sağlamış olduğu eşitlik, olasılıkla bir yandan statüsü farketmeksizin herkesin bir gün öleceği düşüncesinden kaynaklanmaktayken, bir yandan da tüm insanların, *Kur/Cehennem* adı verilen; tozlu, kasvetli, beslenmek için çamurdan başka bir maddenin bulunmadığı mekâna gidecek olmalarından kaynaklanmıştır. Dolayısıyla Sumerliler; ibadet ve hizmetlerini, öte dünyada ebedi mutluluk ve huzuru bulmak için değil, dünyevi hayatlarında; rahat, huzurlu, sağlıklı ve özellikle uzun bir ömür sürmek için gerçekleştirmişlerdir denilebilir. Kramer, insanlar için nihai son olarak düşünülen cehennemi, şöyle tasvir etmektedir: “Kozmik bakış açısından Kur yeryüzünün kabuğu ile ilksel deniz arasındaki boş alandır ve bütün ölülerin gölgeleri bu yere giderdi. Buraya gitmek için, özel ‘Kayığın Adamı’ tarafından sürülen bir kayıkla ‘İnsan Yutan Irmak’ geçildikten sonra ulaşıldı.” Ayrıca buranın yönetiminde görev alan çeşitli tanrı ve tanrıçalar ile, onların yardımcıları da bulunmaktaydı. Öldükten sonra her insanın cehenneme gideceği anlayışı, insanlar olarak kendilerini tanrı ve tanrıçaların bulunduğu sonsuz yaşam ülkesine layık görmemelerinden kaynaklanmış olabileceği gibi, insanın doğuştan hatalı ve günahkâr olduğu anlayışından da kaynaklanmış olabilirdi. Nitekim ikinci savın desteklenmesi için Sumerli bir şairin kişisel tanrısına yakarışındaki: “Eskiden beri masum bir genç var olmadı” ifadesi kanıt olarak gösterilebilir. Dilmun veya Tilmun adı verilen, hastalık ve ölümün olmadığı Sumer cenneti ise yalnızca, tanrılar, tanrıçalar ve yarı-tanrı olan kahramanların gidebileceği bir mekân olarak düşünülmüştür ve Sumer kaynaklarında şöyle tasvir edilmektedir:

Dilmun’da kuzgun sesini çıkarmaz,
İttidu-kuşu, ittidu-kuşu sesi çıkarmaz,
Aslan öldürmez,
Kurt kuzuyu kapmaz,
Oğlakları yutan yabani köpek bilinmez,
...Tahılları yutan...bilinmez,

⁸³ Hülya Kaya Hasdemir, “Sümer, Babil ve Asur’da Ölüm Algısı ve Ölü Ritüelleri”, *Mezopotamya’nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, ed. L. Gürkan Gökçek vd., Değişim Yayınları, İstanbul 2019, s.65.

...Yüksekteki kuşun...yoktur,
Güvercin başını eğmez,
Gözü ağrıyan 'gözüm ağrıyor' demez,
Başı ağrıyan 'başım ağrıyor' demez,
(Dilmun'un) ihtiyar kadını 'ben ihtiyar bir kadını' demez,
İhtiyar erkeği 'ben ihtiyar bir erkeğim' demez
Genç kızı yıkanmaz, kente ışıldayan sular dökülmez,
(Ölüm) ırmağını geçip... diyen yoktur,
Çevresinde ağlayan rahipler yürümez,
Şarkıcı ağıt yakmaz,
Kentın çevresinde hiç yas tutmaz⁸⁴.

Uhlig, halkın bakış açısından bir huzur ve mutluluk mekânı olduğu anlaşılan cennetin, baştan çıkarıcı unsurlarının semavi dinlerin cennetiyle aynı olduğunu, tek farkın ise, birincisinde insanlar, ikincisinde tanrı ve tanrıçalar olmak üzere içerisinde barındırdığı topluluk olduğunu ifade etmektedir. Bugün bazı araştırmacılar tarafından Bahreyn Adası'na konumlandırılan cennet, Uhlig'e göre yolculuklar esnasında görülen seraptan başka bir şey değildir ve bu savını şöyle açıklamaktadır:

Sumerliler için Tilmun cenneti, kaynağını çevrenin özelliklerinden alan bir seraptı. Tapınak dağları ve palmye korularıyla canlandırılmadan önce, bu çevre uzaktaki ufuk tarafından sınırlanmış, kenarları çölün sonsuzluğına karışan düz bir disk idi. Bugün Güney Mezopotamya'da Sumer'in Uruk'u, Warka'ya gidilirken ya da, Eridu yolundaki çöl geçilirken bu manzara hala görülebilir. Oradan geçen biri, bölgenin en eski sakinleriyle alay etmiş bu görüntüler tarafından yeniden aldatılabilir. Bunlar, geniş palmyeler tarafından çevrelenmiş göllerin kıyısında bulunan ve insana tüm nimetleri bulabileceği bir cennet inancı veren, hava yansımalarının yaratıcılığından başka bir şey değildir. İlerilere doğru yolculuk yapan ve çöle aşına olan Güney Mezopotamya halkı bu deneyimleri çokça yaşamıştır. Bu durum, sonuçta görülebilir ancak erişilemeyen cennetin neden bir ada olara tasavvur edildiğini de açıklar.⁸⁵

Böylece Sumerlilerin din anlayışında, öte dünyanın insanlar açısından oldukça karamsar bir şekilde tasavvur edildiğini söylemek mümkündür. Öte yandan, ölümden sonra cehenneme gidecek olan insandan daha kötü durumda olan; gömülmeyen, yanan veya gömüldükten sonra ritüelleri gerektiği gibi yerine getirilmeyen insanlardır. Bu insanların *Gidim*⁸⁶ olamayacakları, ruhlarının tıpkı yoksul düşmüş insanlar gibi, çöplüklerde ve tozlu yerlerde diğer insanlardan arta kalan kırıntılarla beslenecekleri

⁸⁴ Kramer, Tarih Sumer'de Başlar, s.149-194.

⁸⁵ Uhlig, *Sümerler Mezopotamya'nın Sıradışı Topluluğu*, s.42.

⁸⁶ Ruhun bedenden çıktığı ilk haline, nefes ile ilişkilendirilen bir kelime olan "İm" adı verilmiştir. Ölüler diyarına gittikten sonra ise "Gidim" adını almaktadır. Detaylı bilgi için bk. s.68. Hülya Kaya Hasdemir, "Sümer, Babil ve Asur'da Ölüm Algısı ve Ölü Ritüelleri", *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, ed. L. Gürkan Gökçek vd., Değişim Yayınları, İstanbul 2019.

düşünülmüştür. Ayrıca bu bağlamda, bir Sumerli için en ağır cezanın gömülmemek olduğunu da belirtmek gerekmektedir.⁸⁷

2.2. Mitoloji Ekseninde Sumer Kozmogonisi, Evrenin Düzenlenmesi ve İnsanın Yaratılışı

Hayal ürünü öykü anlamına gelen Mythos ve söz, akıl anlamına gelen logos kelimelerinin birleşmesinden türemiş olan, -Mythology- mitoloji hakkında pek çok tanım ve bir o kadar yaklaşım mevcuttur. Bunlar arasında: Alman doğa mitoloji ekolü, mitolojinin, doğa olaylarını somut şekilde yansıtmak amacını güttüğünü, Max Weber'in de savunucusu olduğu tarihsel ekol, mitosun, tarihsel olayların anılarını, kutsiyet katarak anlattığını ve içerisinde bir tarihsel gerçeklik barındırdığını, Malinowski ve kendisiyle benzer fikirde olan birtakım antropologlar ise, mitolojide, geçmişe yönelik bir özlem duygusunun bulunduğunu ve geçmişin hatırlanması yoluyla, kişilerin dinsel gereksinimleri ve ahlaksal özelemlerinin derinden doyurulduğunu savunmaktadırlar.⁸⁸ Bu düşüncelerin yanı sıra mitoloji ile ilgili kapsamlı çalışmaları bulunan Joseph Campbell: din tarihçilerinin, mitolojik anlatıları “saçma” bulduklarını, edebiyat araştırmacılarının ise, mitolojiyi yalnızca bir benzetmeler bütününe indirgediklerini, bu sebeple en uygun ve “umut verici” bakış açısının, biyolojik psikoloji bağlamında mümkün olduğu görüşündedir.⁸⁹ Ünlü dinler tarihçisi Mircea Eliade ise, mitolojiyi, her zaman bir yaratıma ilişkin olan “kutsal öykü”nün anlatılması olarak tanımlamaktadır.⁹⁰ Öte yandan, birtakım bilim insanlarının ideoloji tanımlarından yola çıkılarak⁹¹ antik toplumlar, mitolojinin, ideoloji oluşturma ile yakından alakalı olduğu görülmektedir. Yukarıda açıklanan düşüncelerin incelenmesi neticesinde, Sumer mitolojisinin anlaşılmasında en uygun iki bağlamın biyolojik psikoloji ve ideoloji oluşturma olduğuna kanaat getirilmiştir.

Biyolojik psikoloji düşüncesinde Jung'un temel arketip kuramına dayanılmaktadır. Buna göre: insanların bir kişisel bilinçaltı denilen kendi hayat yolculuğundaki deneyimlerin toplandığı, bir de kolektif yani ortak bilinçaltı denilen, tüm insanlığın atalarından devralarak paylaştığı toplumda iki bilinçaltı bulunmaktadır

⁸⁷ Abdülgani Kaçar, *Eski Mezopotamya'da Büyü ve Büyücülük*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2020, s.52.

⁸⁸ Emet Gürel ve Canan Mutluer, “Psikoloji Literatüründe Mitolojinin Kullanılması”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, I, s.538; Şinasi Gündüz, *Mitoloji ile İnanç Arasında Ortadoğu Dinsel Gelenekleri*, Etüt Yayınları, Samsun 1988, s.26.

⁸⁹ Campbell, *İlkel Mitoloji Tanrının Maskeleri*, C.I, s.53.

⁹⁰ Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, s.35.

⁹¹ Teun Van Dijk, “Söylem ve İdeoloji Çok Alanlı Bir Yaklaşım”, *Söylem ve İdeoloji: Mitoloji, Din, İdeoloji*, ed. Barış Çoban vd., çev. Nurcan Ateş, Su Yayınevi, İstanbul 2003, s.15-16

ve mitolojiler ikinci bilinçaltıyla alakalıdır. Bu bağlamda, mitoloji oluşturma ve mitolojideki semboller (doğum, rahim, fallus vb...) evrensel, anlatılar ise toplumun çevresiyle alakalıdır.⁹² Bu savın örneklendirilmesi noktasında, bereketin çağrıştırdığı vulva veya rahim sembolü verilebilir. Söz edilen sembollerle bağlantılı olarak kadın: Mezopotamya toplumlarında tanrıça İnanna/İştâr iken antik Yunan'da tanrıça Afrodit'tir. Semboller iki toplumda da aynı iken, karakterler, mitolojide tamamen farklı bir çevre ve farklı olaylar içerisinde yer almaktadırlar. Sumer mitolojisinde, başta evrenin yaratımı olmak üzere çokça görülecek olan semboller: rahim, döllenme, fallus, toprak, su ve tohumdur.

İdeoloji ve mitoloji ilişkisinde ise, mitolojinin toplumun ideolojisinin yaratımını sağladığı görülmektedir. Dijk tarafından ideolojinin tanımı şöyle yapılmaktadır: “ideolojiler fikirlerle, özellikle de bir toplumsal grup ya da hareketin paylaştığı toplumsal, siyasi ve dini düşüncelerle ilgilidir.” Burada özellikle toplumsal vurgusunun yapılması, ideolojinin toplumdan bağımsız ve bireysel olamaması ile alakalıdır. Bu durum Dijk tarafında şöyle ifade edilmektedir. “Nasıl ki, bireysel dilleri konuşmuyorsak, bireysel ideolojilerimiz de yoktur.” Bu bağlamda ideolojinin: bir toplumun hayata bakış açısını ve tepkilerini belirleyen kolektif bir düşünüş olduğunu söylemek mümkündür. Öte yandan toplumun ideolojisi ise, toplumun kendilik algısını kazanabilmesi için belli başlı bazı sorulara verdiği yanıtlardan ortaya çıkmaktadır. Sumer kozmogoni ve insanın yaratılışıyla ilgili mitolojik anlatılara geçilmeden önce, bahsedilen anlatılardan çıkarılan cevaplar aşağıda verilecek ve Sumer ideolojisi belli sorulardan hareketle ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1- Tipik etkinlikler: Ne yapıyoruz?

Tanrı ve tanrıçalarımızın mülkünde onlar ve kendi refahımız için çalışıyor ve ilâhi varlıklarımızı memnun etmek için çabalıyoruz.(Hayata geliş amacımız bu)

2- Genel amaçlar: Ne istiyoruz veya bunu niçin yapıyoruz?

Yaşadığımız dünyada mutlu, sağlıklı, refah içinde ve uzun bir ömür sürmek istiyoruz.

3- Kurallar ve Değerler: Bizim için iyi ya da kötü olan nedir?

⁹² Carl Gustav Jung, *Dört Arketip*, çev. Zehra Aksu Yılmaz, Metis Yayıncılık, İstanbul 2015, s.25-32; Emet Gürel ve Canan Mutluer, “Psikoloji Literatüründe Mitolojinin Kullanılması”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, I, s.538; Campbell, *İlkel Mitoloji Tanrının Maskeleri*, C.I, s.42-46.

İlâhi varlıklarımızın emrettiği ve uygun gördüğü her şey iyi, aksi olan her şey kötü ve zarar vericidir.⁹³

Tüm bu bilgilerden hareketle olayları anlatmak üzerine kurulu olan Sumer mitolojisinin, insanlığın ortak bilinçaltının bir parçası olduğu ve toplumsal fikir olan ideolojiyi oluşturduğu yorumunu yapmak mümkündür. Asuroloji ve Sumeroloji bilimlerinin önde gelen iki ismi, Jean Bottéro ve S.N. Kramer Yakınoğu mitolojisi hakkındaki görüşlerini şu ifadelerle dile getirmektedirler:

Mezopotamya mitolojileri ritüellerde uygulanacak belli kuralları sıralamak veya tanrısal varlıklara karşı duyguları dile getirmek için kaleme alınmamışlardır. Bunların esas amacı olayları anlatmaktır ve bu olaylar, içerisinde dinsel ideolojiyi de barındırdığından Mezopotamya mitlerinin dinsel ideolojiyi yerleştirmek ve kuvvetlendirmek için yazıldıklarını söylemek mümkündür.⁹⁴

Sumerlilerde her mitolojik (edebi) anlatı, doğaüstü olay örgüleriyle dolu olmakla beraber, bunların geneli “köken” veya “orijin” mit adı verilen, bir durum, olay, kişi veya nesnenin ilk ortaya çıkışı ve prototipini anlatmaya yönelik olarak kaleme alınmış, neden var? Nasıl oldu? Sorularına cevap veren anlatılardır.⁹⁵ Bu mitolojik anlatılarda yukarıda söz edilen sorulara verilen cevaplar, felsefi veya modern insanın düşünme biçimine benzer şekilde gerçeği ortaya çıkarmaya yönelik değildir. Bunun nedeni olarak ise, doğa ve doğaüstü ayrımının yapılabilmesi için ikisinin arasındaki farkı bilen bir zihin yapısının mevcudiyetinin gerekliliği gösterilebilir.⁹⁶ Sumerlilerde böyle bir düşünce yapısı bulunmadığından kendilerini aşan her olgu doğaüstü olarak algılanmış ve bu çerçevede bir açıklama getirilmeye çalışılmıştır. Bununla beraber Kramer’in ifadeleriyle: “Öyle zekice bir kozmoloji ve tanrıbilim inancı geliştirmişlerdir ki, öğretileri kadim Yakınoğu’nun çoğu bölgesinde temel düşünce ve dogma haline gelmiştir.”⁹⁷ Ek olarak, aşağıda verilecek olan mitolojik anlatıların bazılarında, anlaşılması oldukça güç ve bizlerin bakış açısından birbiri ile bağlantısız olarak nitelenebilecek söz öbekleri, sembol ve durumların bulunduğu görülecektir. Bu duruma, Karl Gustav Jung’un bilinç dışı ve iletişim ile alakalı fikirleri bağlamında bir açıklama getirmek mümkündür. Jung bu konudaki fikirlerini şu cümlelerle ifade etmektedir:

⁹³ Teun Van Dijk, “Söylem ve İdeoloji Çok Alanlı Bir Yaklaşım”, Söylem ve İdeoloji: Mitoloji, Din, İdeoloji, ed. Barış Çoban vd., çev. Nurcan Ateş, Su Yayınevi, İstanbul 2003, s.18-29.

⁹⁴ Bottéro, Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, s.85-86.

⁹⁵ Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, s.33.

⁹⁶ Dinçmen, *Psikiyatri ve Mitos*, s.45.

⁹⁷ Samuel Noah Kramer, *The Sumerians*, The University of Chicago Press, London 1963, s.112.

İnsanlarla gündelik ilişkilerimizde anlatılarımızın olabildiğince tam olmasını sağlamaya çalışırız. Böylece dilimiz ve düşüncelerimizdeki tüm fanteziyi siler ve böylece ilkel insanların ruhlarında henüz çok belirgin olan bir niteliği yitirmiş oluruz. Çoğumuz için her nesneden, fıkırdan gelen her türlü fantastik çağrışım bilinç dışının derinlerine gizlenmiştir. Buna karşılık ilkel insan bu ruhsal özellikleri hep algılamaktadır.⁹⁸

Bu bağlamda, bahsedilen anlaşılmasız söz öbekleri ve birbiriyle alakasız görünen sembol ve durumların bir arada verilmesinin gerekçesinin: Sumer insanında, modern insanın aksine, bilinç dışının özgürce sözlü ve yazılı iletişim faaliyetlerine katılması olduğu düşünülebilir.

Sumer kozmogonisi ve insanın yaratılışıyla alakalı bilgi alınan bu mitolojik anlatıların çevrilmesi ve düzenlenmesi ise onyıllar süren bilimsel bir çalışmanın neticesidir.⁹⁹ Fakat yine de bu konudaki çalışmalar henüz yeterli değildir.¹⁰⁰ Temelde: 1- Evrenin Yaratılışı 2- Evrenin Düzenlenmesi 3-İnsanın Yaratılışı şeklinde üç başlık altında ele alınacak¹⁰¹ olan genel yaratımla ilgili bilgiler, değişik mitolojik anlatıların özellikle giriş bölümlerinde yer almakta bu sebeple Sumer yaratımını anlayabilmek için farklı kaynakların yaratımla alakalı bölümlerinin derlenmesi gerekmektedir.¹⁰² Öte yandan, günümüze ulaşan kaynakların büyük bir çoğunluğunun birinci elden Sumerliler tarafından yazıldığı söylenemez. Sumer mitolojik anlatılarının en erkeni MÖ 3. binyılın ilk üçte birine tarihlendirilmektedir.¹⁰³ Bazı bilim insanları çevirilerin aslına sadık kalınarak yapıldığı görüşündeyken, bazıları ise aslına sadık kalınmış veya değiştirilmiş olabileceklerini iddia etmektedirler.¹⁰⁴

Kozmogoni, yani evrenin yaratılışı ile ilgili bilgi veren ana kaynak Kramer'in "Gılgamış, Enkidu ve Ölüler Diyarı" olarak adlandırdığı mitolojik anlatının giriş bölümüdür. Burada kozmogoni şu ifadelerle anlatılmaktadır:

Gök yerden uzaklaştıktan sonra,
Yer Gök'ten ayrıldıktan sonra,
İnsanın adı konduktan sonra,
An Gök'ü ele geçirdikten sonra,
Enlil Yer'i ele geçirdikten sonra
Ereşkigal Kur'un ödülü olarak ele geçirilip götürüldükten sonra,

⁹⁸ Carl Gustav Jung, "Bilinç Dışına Giriş", *İnsan ve Sembolleri*, ed. Carl Gustav Jung, çev. Ali Nihat Babaoğlu, Okyanus Yayınları, İstanbul 2007, s.43.

⁹⁹ McCall, *Mezopotamya Mitleri*, s.25.

¹⁰⁰ Muazzez İlmiye Çığ, *Uygarlığın Kökeni Sumerliler*, C.I, Kaynak Yayınları, İstanbul 2021, s.39.

¹⁰¹ Samuel Henry Hook, *Ortadoğu Mitolojisi*, çev. Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara 1993, s. 25.

¹⁰² Kramer, *Sumer Mitolojisi*, s.37.

¹⁰³ Bottéro, Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, s.104.

¹⁰⁴ McCall, *Mezopotamya Mitleri*, s.25; Bottéro, Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, s.104.

O denize açıldıktan sonra, o denize açıldıktan sonra,
Baba Kur'a doğru denize açıldıktan sonra,
Enki Kur'a doğru denize açıldıktan sonra;
(Kur) krala ufak taşlar fırlattı,
Enki'ye koca taşlar fırlattı;
Onun küçük taşları, el kadar taşlar,
Onun koca taşları ... kamışların taşları,
Enki'nin gemisinin omurgası,
Saldıran kasırgaya benzeyen savaşta yenildi;
Krala karşı, geminin seresindeki sular,
Kurt gibi yutuyordu,
Enki'ye karşı geminin ardındaki sular,
Aslan gibi vuruyordu.¹⁰⁵

Yukarıda verilmiş olan mitolojik anlatıdaki “Gök yerden uzaklaştıktan sonra, yer gökten ayrıldıktan sonra” ifadesinden: Sumerlilerin başlangıçta bu iki doğal unsuru birleşik bir yapıda düşündükleri anlaşılmaktadır. Kozmogoni hakkında kesin olarak bilinen: Sumerlilerin başlangıçta, evren demek olan Gök ve Yer'i (*An-Ki*) bir kütle olarak ilksel deniz adı verilen, tüm evrenin ve tanrılar topluluğunun yaratıcısı olarak tasavvur edilmiş, Tanrıça Nammu'nun¹⁰⁶ içinde, hareketsiz olarak bulunduğunu düşündükleridir. Konuya biyolojik psikoloji açısından yaklaşılsa, insanın ana rahmindeki durumu ile bir ilişki olduğu yorumu yapılabilir. Zira insan bilinçaltında “çocuğun rahimdeki durumu(nun) mutluluk ve hareketsizlik”¹⁰⁷ olarak yer ettiği ifade edilmektedir. Bu bağlamda bahsedilen yaklaşım açısından, kadın olarak “İlksel Deniz” olgusu, insanlığın ortak bilinçaltının mirası olan bir imge olabilir. Öte yandan, bu mitte evrenin yaratılışı ile ilgili verilen cevapların, kişilerin bulundukları evreni açıklamaları için dinsel bir ideoloji kazandırdığı da açıktır. Anlatıda söz edilen Gök, Sumerliler tarafından şeklen; üstten ve alttan bir kubbe şeklinde, Yer ise yassı bir disk şeklinde tahayyül edilmiştir. Bu iki unsurun arasındaki boşluğu ise *Lil* adı verilen ve rüzgar, hava, soluk, ruh anlamlarına gelen bir unsurun doldurduğuna inanılmıştır.¹⁰⁸ Mite göre Gök'ü ele geçiren, gök-tanrısı An, yeri ele geçiren ise hava-tanrısı Enlil'dir. Bundan sonra bir kargaşa yaşandığı anlaşılmaktadır zira, yer altı dünyasının tanrıçası olarak bildiğimiz Ereškigal, buranın kendisi (*Kur*)

¹⁰⁵ Samuel Noah Kramer, *Sumerian Mythology*, Forgotten Books, AG 2010, s.71.

¹⁰⁶ Jeremy Black ve Anthony Green, *Gods Demons and Symbols of Mesopotamia*, The British Museum Press, London 2004, s.133.

¹⁰⁷ Campbell, *İlkel Mitoloji Tanrının Maskeleri*, s.76.

¹⁰⁸ Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, s.104-105.

vasıtasıyla, kraliçesi olduğu yer altını ele geçirmiştir. Bunun üzerine su-tanrısı Enki intikam almak ister ve Kur'a saldırmak üzere denize açılır, korkutucu şekilde bir ejderha veya canavar olarak tasvir edilen Kur, kendisini savunmak için Enki'nin gemisine büyük ve küçük taşlar fırlatır. Mücadelenin kim tarafından kazanıldığı ise bu anlatıda belirtilmemiştir.¹⁰⁹

Kozmogoni ile alakalı bilgi veren ikinci mit ise, 108 satırlık¹¹⁰ “Kazmanın Yaratılışı” mitinin giriş bölümüdür: “Efendi, verdiği nimetlerin gerçek yaratıcısı olan, Kararları değiştirilemeyen efendi, Toprakta ülkenin tohumlarını filizlendiren Enlil, Yer’den Gök’ü ayırmayı düşündü, Gök’ten Yer’i ayırmayı düşündü.”

Birinci mitte yalnızca Gök ve Yer’in birbirinden ayrıldığı belirtilmesiyle yetinilirken, ikinci mitte bunların kim tarafından birbirinden ayrıldığı ortaya çıkmaktadır. Bu ilâhi varlık, hava-tanrısı Enlil’dir. Toparlanırsa: üstten ve alttan bir kubbe olarak düşünülen Gök ve yassı bir disk olarak düşünülen Yer, başlangıçta birleşik olarak, tanrılar topluluğu da dahil olmak üzere her şeyin yaratıcısı olan “İlksel Deniz” Tanrıça Nammu’nun içinde hareketsiz bir şekilde durmaktadır. Sonra hava-tanrısı Enlil, Yer’i ve Gök’ü birbirinden ayırmayı düşünür ve böylece Sumer evren yaratılmış olur.

Evrenin yaratımının tamamlanmasının ardından, bu kez bir ölçüde insanın yaratılışını da içeren, evrenin düzenlenmesi işine başlanmıştır. Sumerlilerin yaşadıkları evrenin düzenine ilişkin ideolojileri ise: “Enlil ile Ninlil: Nanna’nın Döllenmesi”, “Nanna’nın Nippur’a Yolculuğu”, “Emeş ile Enten: Enlil Çiftçi Tanrısı Seçer”, “Sığır ve Tahıl”, “Enki ve Ninhursag: Su Tanrısının İşleri”, “Enki ve Sumer: Yeryüzünün Düzenlenmesi ve Kültürel Süreçleri”, “Enki ve Eridu: Su Tanrısının Nippur’a Yolculuğu”, “Inanna ve Enki: Eridu’dan Uruk’a Uygarlık Sanatlarının Geçışı” isimli sekiz ayrı Sumer mitinden edinilmektedir. Bunlardan ilki olan “Enlil ile Ninlil: Nanna’nın Döllenmesi” adlı mit, toplam 52 dizelik bir metinden oluşmaktadır.¹¹¹ Mitte bir dereceye kadar, evrenin parçalarından olan gök ve yer altının, Enlil ve eşi olan Ninlil vasıtasıyla düzenlenmesi anlatılmaktadır. Giriş, Enlil’in kutsal kenti ve tüm Sumer ülkesinin MÖ 3000 yılından MÖ 2000 yılına kadar önemli dini ve kültürel merkezi olmuş olan, Nippur’un övülmesine ayrılmıştır. Devamı ise

¹⁰⁹ Kramer, *Sumer Mitolojisi*, s.81.

¹¹⁰ Çığ, *Uygarlığın Kökeni Sumerliler*, C.I, s.64.

¹¹¹ Kramer, *Sumer Mitolojisi*, s. 88

şöyledir: “Enlil onun (Nippur’un) genç bir adamıydı, Ninlil onun (Nippur’un) genç kızıydı, Nunbarşegunna onun baş kadını idi.”

Yukarıdaki satırlardan anlaşılan: Nippur kentinde Enlil, Ninlil ve Ninlil’in annesi Nunbarşegunu’nun yaşadığıdır. Bir gün anne Nunbarşegunu, kızı Ninlil’e tanrı Enlil ile evlenmesi için şu öğüdü verir:

O günlerde anne doğurduğu kızına önerdi,
Nunbarşegunu Ninlil’e önerdi:
Berrak suda kız yıkan! Yıkan berrak suda!
Ninlil! yürü Nunbirdu kanalının sahiline!
Parlak gözlü bey, parlak gözlü,
Büyük dağ, parlak gözlü baba, Enlil görecektir seni.
Çoban kaderleri veren görecektir seni.
Büyük dağ, baba Enlil görecektir seni
Tanrıça Ninlil annesinin öğüdüne kulak verir ve Nunbirdu ırmağına gider:
Ninlil Nunbirdu kanalının sahiline yürüdü.
Berrak suda kız yıkandı, berrak suda.
Büyük dağ, baba Enlil gördü onu.
Irmakta Ninlil’i gören Enlil onun cazibesine kapılarak kendisiyle beraber olmak ister:
Bey kıza ‘gel yatalım!’ dedi, o istemedi.
Benim kadınlık organım çok küçük, çiftleşmeyi bilemez, benim dudaklarım çok küçük öpmeyi bilemez.
Enlil veziri Nusku’ya dedi ki:
‘Nusku vezirim!’
‘Evet beyim!’
‘o kadar güzel, o kadar biçimli bir kızla,
o kadar güzel, o kadar biçimli Ninlil ile
insan hemen sevişmek istiyor,
hemen öpmek istiyor!’
Vezir beyine bir tekne getirdi.

Bundan sonra Enlil, vezirin getirdiği teknede Ninlil’e tecavüz eder ve Ninlil ay tanrısı Nanna’ya gebe kalır. Diğer ilâhi varlıklar bu tecavüz olayından haberdar olunca Enlil’e “*Seks suçlusu çık şehirden*” derler ve onu yer altı dünyasına gönderirler. Fakat Ninlil, onun tek gitmesine razı olmaz ve peşinden gider. Yolda Ninlil’in ay tanrısına gebe olduğu anlaşılır. Kaderleri bilen Enlil, gökyüzünde parlayacak ve yeryüzünü aydınlatacak oğlunun, yeraltı dünyasında doğmasına razı olmaz ve amacının anlaşılması güç olan bir plan yapar. Yeraltı dünyasında sırasıyla: Nippur’un kapıcısı,

yeraltı ırmağının adamı ve ölümler ırmağının adamı isimli küçük tanrıların kılığına girerek Ninlil ile birlikte olur ve neticede, yeraltı dünyasının üç ilâhi varlığı doğar. Bunlar: Ninazu, Meslemtaea(Nergal) ve Enbilulu’dur.

Evrenin düzenlenmesini anlatan ikinci mit “Nanna’nın Nippur’a Yolculuğu” olarak adlandırılmaktadır ve daha çok Ur’un zenginlikleri ve statüsü ile ilgili dinsel bir ideoloji yaratma ve kente kutsiyet kazandırma amacıyla yazılmış gibi görünmektedir. Mitte Ur kentinin tanrısı olan Nanna, yanında çeşitli hediyelerle, babası Enlil’in şehri Nippur’a gider. Amacı: kentini, tanrıların babasına kutsatmaktır.

“Nehirlerde suların taşmasını bana ver! Tarlada bol mahsulü bana ver! Bataklıkta ot ve kamışı bana ver! Kovandaki ve bağdaki bal ve şarabı bana ver! Saraydaki uzun ömrü bana ver!”

Tanrı Enlil, oğlu ay tanrısı Nanna’nın taleplerini kabul eder ve Nanna kentine geri döner.¹¹² Burada dikkat çekilmesi gereken noktalardan birisi de, mitin öğretici karakteridir. Kentler ve hükümdarlar bu mit vasıtasıyla nasıl meşruiyet kazanacaklarını öğrenmiş olmalıdırlar. Bu sav siyasi olarak da, Nippur’un bir onay merkezi olmasıyla doğrulanabilir.¹¹³

Evrenin düzenlenmesiyle alakalı olan üçüncü mit “Emeş ile Enten: Enlil Çiftçi Tanrısı Seçer” olarak isimlendirilmiştir.¹¹⁴ Parçaların birleştirilmesi sonucunda ortaya çıkmış olan bu mit toplamda 308 satırdır. Yazılış amacı muhtemelen, Emeş yani yaz ve Enten yani kışın bir karşılaşma ve Tanrı Enlil’e kendini beğendirme bağlamında, nasıl ortaya çıktığını anlatmaktır. Öte yandan, diğerleri gibi sembollerle dolu olan bu anlatının da, topluma, mevsimler yaratımı hakkında bir bakış açısı yani ideoloji kazandırdığı çıkarımını yapmak mümkündür. Mitin konumuzla alakalı kısımları şöyledir:

Enlil büyük bir boğa gibi ayağını bastı toprağa,
Bereket içinde rahat günler yapmak için,
Bolluk içinde gelişen güzel geceler için,
Bütün bitkileri büyütmek, tahılı yaymak için...
Göğü aydınlatmak için yazı,
İskelede suyun taşmasını önlemek için kışı,
Bütün ülkelerin kralı Enlil aklına koydu.

¹¹² Çığ, *Uygarlığın Kökeni Sumerliler*, C.I, s. 54-69.

¹¹³ Leick, *Kentin Mucidi Mezopotamya*, s.192.

¹¹⁴ Kramer, *Sümer Mitolojisi*, s.98.

O büyük dağa erkeklik organını dürttü,
Yüksek yerlere verdi payını
Ülkeye verimlilik getirecek yaz ve kışı (tohumunu) dölyatağına (dağın) boşalttı.
Enlil hangi yere erkeklik organını dayarsa, o bir vahşi boğa gibi kükrer.
Dağ bir gün geçirdi, gece dinlendi mutlulukla,
Bol kaymak gibi yaz ve kışı sundu.
Onları dağların temiz otlarıyla büyük vahşi bir boğa gibi besledi.
Onları dağların çayırlarında besili olarak büyüttü.
Enten (kış) koyuna kuzuyu doğurttu,
Keçiye oğlağı doğurttu.
İnek, buzağıyı çoğalttı,
Kaymak ve sütü bollaştırdı.
Kırda yaban keçisinin, koyunun, eşeğin kalbini memnun etti.
Göğün kuşlarına, geniş dünyada yuvalarını yaptırdı.
Denizin balıklarını kamışlıkta yumurtlattı,
Hurmalıkta, bağlarda bal ve şarabı aktırdı,
Dikilen ağaçlara meyveler taşıttırdı.
Bahçeleri yeşillikle örttü, bitkilerini bol yaptı,
Hendeklerde tahıl çoğalttı.
Kibar kız Aşnan (Tahıl Tanrıçası) gibi onu bol çıkarttı
Emeş (yaz) ağaçları, tarlaları meydana getirdi,
Ahırları, ağılları genişletti.
Çiftlikte ürünü çoğalttı, yeryüzünü kaplattı,
Evlere taşıttı zengin ürünleri,
Onları yığdırdı ambarlara,
Şehirleri ve barınakları kurdurdu,
Ülkede evler yaptırdı.
Tapınakları dağ gibi yükseltti.¹¹⁵

Buraya kadar olan evrenin düzenlenmesi anlatılarında, evrenin belli unsurlarının yaratılarak düzene konduğu, fakat henüz insanın yaratılmadığı görülmekte ve bu durum açıkça: evrenin ve onun tüm unsurlarının ilâhi varlıklar için yaratıldığı ideolojisini yerleştiriyor gibi görünmektedir. İnsanın yaratılışını da içinde barındıran mitlere geçmeden evvel belirtilmesi gereken: bunların oldukça parçalı ve dağınık bir yapı arzettikleri ve bu sebeple kronolojik olarak doğru sırada verilmelerinin imkânsız olduğudur.¹¹⁶ Bunlardan ilki “Sığır ve Tahıl” olarak adlandırılan mittir. Mitin ana karakterleri Sığır Tanrısı Lahar ve Tahıl Tanrıçası Aşnan’dır. Bu iki ilâhi varlık,

¹¹⁵ Çığ, *Uygarlığın Kökeni Sumerliler*, C.I, s.62-63.

¹¹⁶ Bottéro ve Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, s.582.

Anunnakiler'in¹¹⁷ yiyecek ve giyecek ihtiyaçlarını karşılamak için, tanrıların yaratma odasında yaratılarak yeryüzüne gönderilmişlerdir. Fakat kendilerine verilen görevde yeterli olamamışlar ve bunun üzerine büyük tanrılar insanın yaratılmasına karar vermişlerdir. Bu anlatı, özellikle, Sumerlilerin kendi var oluş amaçlarını göstermesi ve toplumun ideoloji yaratımı bağlamında: neden varız? ne yapıyoruz?¹¹⁸ sorusuna cevap vermesi açısından dikkate değerdir:

An, Anunnakilerin varolmasına neden olduktan sonra,
Aşnan henüz doğmadığı henüz şekil verilmediği için,
Uttu'ya¹¹⁹ henüz bir kutsal yer yapılmadığı için,
Hiçbir dişi koyun yoktu, bir kuzu çıkmadı,
Koyun iki kuzusunu doğurmadı,
Keçi üç oğlağını doğurmadı,
Akıllı Aşnan ve Lahar'ın adını
Anunnakiler, büyük tanrılar bilmediğinden,
30 günün şeş-tahılı olmadı,
40 günün şeş-tahılı olmadı,
Küçük tahıllar, dağların tahılı,
Bütün yaşayan yaratıkların tahılı yoktu.
Ovaların tanrısı Sumugan meydana çıkmadığından,
İlk yaratılan insan gibi,
Onlar (Anunnakiler) yemek yemeyi bilmiyorlardı.
Koyunlar gibi ağızlarıyla ot yediler,
Suyu hendekten içtiler,
O günlerde tanrıların yaratma odasında,
Onların duku evinde Lahar ve Aşnan biçimlendi.
Onların ağıllarındaki iyi şum-sütünü,
Duku'nun Anunnakileri içtiler kanmadılar,
Onların iyi ağılları için,
İnsana soluk verildi.

Böylece ilâhi varlıkların beslenme ve giyinme ihtiyacını karşılamak amacıyla insan yaratılmıştır. Mitin bundan sonraki kısmında ise büyük tanrılar Enlil ve Enki'nin

¹¹⁷ Sumer metinlerinde özellikle ilk doğan ve bireysel isimlerle farklılaştırılmamış ilk tanrılar için kullanılmıştır. Detaylı bilgi için bk. s. 34. *Black ve Green, Gods Demons and Symbols of Mesopotamia*.

¹¹⁸ Teun, Van Dijk, "Söylem ve İdeoloji Çok Alanlı Bir Yaklaşım", *Söylem ve İdeoloji: Mitoloji, Din, İdeoloji*, ed. Barış Çoban vd., çev. Nurcan Ateş, Su Yayınevi, İstanbul 2003, s.18-29.

¹¹⁹ Güneş tanrısı Utu ile karıştırılabilir. Mitte bahsedilen, Sumerlilerde dokuma ile ilişkilendirilen bir tanrıcadır. Detaylı bilgi için bk. s.302. *Black ve Green, Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü*.

kararı ile, Lahar ve Aşnan yeryüzüne inerek, insanlara yaşam için elzem olan çeşitli kültürel olguları bahşetmişlerdir:

... Gökten gelen bolluğu,
Lahar ve Aşnan indirdiler (yeryüzüne)
Topluluğa bolluk getirdiler,
Ülkeye hayatın nefesini getirdiler
Tanrıların kanununu izleyerek,
Çoğalttılar amabarın içini,
Doldurdular depoların içini ...¹²⁰

“Enki ve Ninhursag: Su Tanrısının İşleri” olarak adlandırılmış mit ise, Sumer cenneti Dilmun’da geçmektedir ve çeşitli ilâhi varlıkların yaratımını anlatmaktadır. Toplamda iki ayrı öyküden oluşan bu mitin¹²¹ tamamı aşağıda verilmiştir:

Dilmun ülkesi saf bir yerdir, Dilmun ülkesi temiz bir yerdir,
Dilmun ülkesi temiz bir yerdir, Dilmun ülkesi saf bir yerdir.
Dilmun’da sözü geçen tek odur,
Dilmun’da sözü geçen tek odur,
Enki’nin karısıyla yattığı yer,
Ora temizdir, ora aydınlıktır;
Dilmun’da sözü geçen tek odur,
Enki’nin Ninsikil’le yattığı yer,
Ora temizdir, ora aydınlıktır.
Dilmun’da kuzgun sesini çıkarmaz,
Çaylak çaylak sesi çıkarmaz,
Aslan öldürmez,
Kurt kuzuyu kapmaz,
Oğlak-boğazlıyan köpek bilinmez
Tahıl yiyen yabani domuz bilinmez,
...Yüksekteki kuşun yavrusu yoktur,
... güvercinin başı yoktur,
Gözü ağrıyan ‘gözüm ağrıyor’ demez,
Başı ağrıyan ‘başım ağrıyor’ demez,
(Dilmun’un) ihtiyar kadını, ‘ben ihtiyar bir kadını’ demez,
İhtiyar erkeği ‘ben bir ihtiyar adamım’ demez,
Yıkanmayan genç kız ... kentte değildir,
Irmağı geçen ... demez,

¹²⁰ Çığ, *Uygarlığın Kökeni Sumerliler*, C.I, s.66-68.

¹²¹ Kramer, *Sümer Mitolojisi*, s.106; Çığ, *Uygarlığın Kökeni Sumerliler*, C.I, s.81.

Ustabaşı ... yapmaz,
Şarkıcı ağıt yakmaz,
Kentin çevresi hiç yas tutmaz.
Onun kenti kana kana su içer,
Acı su kaynakları iyi su kaynağı oluyor bak,
Tarlaları ve çiftlikleri ekinler ve tahıllar üretir,
Onun kenti, ülkenin rıhtımları ve sahillerinin evi oluyor bak,
Dilmun, ülkenin rıhtımlarının ve sahillerinin evi oluyor bak.
Ninhursag'a 'yürek suyu'nu akıttı,
O da 'yürek suyu'nu Enki'nin tohumunu aldı.
Bir gün ona bir aydır,
İki gün ona iki aydır,
Üç gün ona üç aydır,
Dört gün ona dört aydır,
Beş gün (ona beş aydır)
Altı gün (ona altı aydır)
Yedi gün (ona yedi aydır)
Sekiz gün (ona sekkiz aydır,)
Dokuz gün ona dokuz aydır, 'kadınlık' aydır,
... kaymak gibi, ... kaymak gibi, leziz tereyağ gibi,
Ülkenin anası Nintu, ... kaymak gibi, (... kaymak gib, leziz tereyağ gibi,)
Ninsar'ı doğurdu.
Enki bataklıklarda, bataklıklarda çevresine bakınır,
Ulağı İsimud'a şöyle der:
'Bu (bitki) nedir, bu (bitki) nedir?'
Ulağı İsimud yanıt verir:
'Kralım, bu ağaç-bitkisidir' der ona.
Onu Enki için keser, o da yer.
Enki: 'Bu nedir, bu nedir?'
İsimud: 'Kralım bu bal-bitkisidir'
Onu Enki için keser o da yer.

Böylece Enki yukarıda bahsedilen sekiz bitkinin hepsini yemiştir. Bunun üzerine Ninhursag "O ölünceye kadar ona yaşam gözüyle bakmayacağım" diyerek Enki'yi lanetler. Bu duruma çok üzülen diğer tanrı ve tanrıçalar bir çözüm aramaya başlarlar ve neticede bir tilkinin yardımıyla Ninhursag geri getirilir. Bundan sonraki kısım sekiz hasta organı tedavi eden sekiz bitkiyle ilgilidir:

Ninhursag Enki'yi vulvasının önüne oturtur,
Kardeşim, neren ağrıyor?

...’m ağrıyor
Tanrı Abu’ya yaşam verdim senin için
Kardeşim, neren ağrıyor?
Çenem ağrıyor
Tanrı Nintulla’ya yaşam verdim senin için
Kardeşim neren ağrıyor?
Dışım ağrıyor
Tanrıça Ninsutu’ya yaşam verdim senin için
Kardeşim neren ağrıyor?
Ağzım ağrıyor
Tanrıça Ninkasi’ye yaşam verdim senin için
Kardeşim neren ağrıyor?
...m ağrıyor
Tanrı Nazi’ye yaşam verdim senin için
Kardeşim neren ağrıyor?
Kolum ağrıyor
Tanrıça Azimua’ya yaşam verdim senin için
Kardeşim, neren ağrıyor?
Kaburgam ağrıyor
Tanrıça Ninti’ye yaşam verdim senin için
Kardeşim, neren ağrıyor?
...’m ağrıyor
Ninhursag “Tanrı Enşag’a” yaşam verdim senin için.¹²²

“Enki ve Sümer Yeyüzünün ve Kültürel Süreçlerin Düzenlenmesi” isimli mitolojik anlatıda ise, Enki’nin Sumer ülkesi için yaptığı çeşitli düzenlemelerden bahsedilmektedir ve pek çok doğal olgunun kökenine dair verdiği bilgiler vasıtasıyla kazandırdığı ideoloji bakımından oldukça önemli gözükmektedir. Sekiz sütunlu bir tablette toplam 466 satır halinde yazılan¹²³ mitin okunabilen kısımları aşağıda verilmiştir:

Ey Sumer, evrendeki ülkelerin yüce ülkesi,
Hep ışıkla dolu olan, gün batımından gün doğumuna kutsal yasaya uyan halk,
Senin yasaların yüce, erişilmez yasalarıdır,
Yüüğün derin, sırrına erilmezdir,
Senin ... gökyüzü gibi, erişilmezdir
Yaşam verdiğin kral, ölümsüz mücevherle süslenir,
Yaşam verdiğin efendi başında taç taşır,

¹²² Kramer, *Sümer Mitolojisi*, s.106-113.

¹²³ Çığ, *Uygarlığın Kökeni Sumerliler*, C.I, s.71.

Efendin kutlu bir efendidir; kral An ile birlikte gök kubbede oturur,
Kralın koca dağ, Enlil babadır,
Bütün ülkelerin babası ... gibi.
Anunnakiler, büyük tanrılar,
Senin ortanı mesken tuttular,
Yiyeceklerini senin engin koruluklarından sağlarlar.
Ey Sumer'in evi ahırların çok olsun, ineklerin çoğalsın,
Ağılların çok, koyunun sayısız olsun,
Senin ... kalksın,
Sarsılmaz ... ellerini göğ'e açsın,
Anunnakiler senin ortanda yazgıları belirlesin.

Bundan sonra Enki, Ur'a gider ve kentin yazgısını belirler:

Ur'a geldi,
Deniz dibinin kralı Enki, yazgıyı belirledi:
Ey kent, bakımlı, bol suyla yıkanmış, sağlam yapılı öküz,
Ülkenin kutsal bolluk ambarı, dizleri ayrık, 'dağ' gibi yemyeşil,
Haşur-ormanı, geniş gölgelik, kahramanca
Koca dağ Enlil, evrende senin yüce adını söyler;
Ey kent, yazgısını Enki'nin belirlediği,
Ey kutsal Ur göğ'e kadar yükselmelisin
Senin yasaların yüce, erişilmez yasalarıdır,
Yüeg'in derin, sırrına erilmezdir,
Senin ... gökyüzü gibi, erişilmezdir
'Yaşam verdiğin kral, ölümsüz mücevherle süslenir,
Yaşam verdiğin efendi başında taç taşır,
Efendin kutlu bir efendidir; kral An ile birlikte gök kubbede oturur,
Kralın koca dağ, Enlil babadır,'
Bütün ülkelerin babası ... gibi.
Anunnakiler, büyük tanrılar,
Senin ortanı mesken tuttular,
Yiyeceklerini senin engin koruluklarından sağlarlar.
Ey Sumer'in evi ahırların çok olsun, ineklerin çoğalsın,
Ağılların çok, koyunun sayısız olsun,
Senin ... kalksın,
Sarsılmaz ... ellerini göğ'e açsın,
Anunnakiler senin ortanda yazgıları belirlesin.
Ur'a geldi,
Deniz dibinin kralı Enki, yazgıyı belirledi:
Ey kent, bakımlı, bol suyla yıkanmış, sağlam yapılı öküz,

Ülkenin kutsal bolluk ambarı, dizleri ayrık, ‘dağ’ gibi yemyeşil,
Haşur-ormanı, geniş gölgelik, kahramanca
Koca dağ Enlil, evrende senin yüce adını söyler;
Ey kent, yazgısını Enki’nin belirlediği,
Ey kutsal Ur göğe kadar yükselmelisin
Sabanı ve boyunduruğu o gösterdi,
Yüce prens Enki...,
Kutsal evlekler açtı,
Uzun ömürlü tarlada tahılı yeşertti,
Ovanın mücevheri ve süsü olan efendi,
Onun gücüyle donatılmış, Enlil’in çiftçisine,
Kanalların ve hendeklerin efendisi Enkimdu’ya
Enki bunların sorumluluğunu verdi.
Uzun ömürlü tarlaya seslendi efendi, gunu-tahılı vermesini sağladı,
Enki onun iri, ufak bakla vermesini sağladı,
... Tahıllarını ambara tepeleme doldurdu,
Enki ambara ambar ekledi,
Enlil ile birlikte halkı gönencini arttırdı; ...
Ülkenin kudreti, kara-kafalıların yılmaz destekçisi... hanım,
Her şeyin gücü Aşnan’a
Enki bunların sorumluluğunu verdi.¹²⁴

Evrenin düzenlenmesini anlatan mitolojik anlatılardan bir diğeri “Enki ve Eridu: Su-Tanrısının Nippur’a Yolculuğu” olarak adlandırılmıştır ve Eridu’da Enki’nin kutsal evini yapışı ile Eridu kentinin kuruluşunu anlatmaktadır. Bu mitolojik anlatıda da, diğerlerinde olduğu gibi köken anlatma ve kutsiyet kazandırma amaçları ön plana çıkmaktadır:

Yaratılış suyu belirlendikten sonra,
Hegal (bolluk) adı gökte doğduktan sonra,
Bitki ve ot ülkeyi bürümüşü.
Deniz dibinin efendisi kral Enki,
Yazgıları belirleyen efendi, Enki,
Gümüş ve laciverttaşından evini kurdu;
Gümüş ve laciverttaşına parıldayan ışık gibi,
Denizin dibinde uygun biçim verdi baba.
Parlak çehreli ve bilge (yaratıklar) denizin dibinden çıktılar,
Efendi Nudimmud’un çevresini aldılar;

¹²⁴ Kramer, *Sümer Mitolojisi*, s.114-119.

Saf evi kurdu, lacivert taşıyla donattı,
Bol altınla süsledi,
Eridu'da su kıyısı evini yaptı.
Tuğla işçiliği, söz söylemesi öğüt vermesi,
... kükreyen bir öküz gibi,
Enki'nin evi der kahinler.
Enki yükseldiği zaman ...
Denizin dibi merak içinde kalır,
Denize neşe gelir,
Korku derinlerden çıkar,
Yüce ırmakları dehşet kaplar,
Güney Rüzgar'ı Fırat'ı dalgalarla doldurur.
Enki kutsal Nippur'da
Babası Enlil'e yesin diye ekmek verir,
Önce An'ı (gök-tanrısı) oturtur,
An'ın yanına Enlil'i oturtur,
Nintu'yu büyük tarafa oturtur,
Anunnakiler yan yana otururlar.
Enlil Anunnakilere şöyle der:
'Burada hazır bulunan siz büyük tanrılar,
Oğlum, kral Enki, bir yurt kurdu;
Eridu'yu bir dağ gibi yeryüzünde yükseltti,
Onu güzel bir yere kurdu.
Kimsenin giremediği, temiz yer, Eridu,
Gümüşten yapılan, laciverttaşıyla donanan yurt,
Büyülü sözlerle yedi "lir-şarkısı" ile yönetilen yurt,
Saf şarkılarla ...,
Deniz dibi, Enki'nin tanrıçalarının tahtı, kutsal yasalara uyar,'
Eridu, saf yurt kuruldu,
Ey Enki, şükürler olsun sana!

Evrenin düzenlenmesiyle ilgili son mitolojik anlatı ise, "İnanna ve Enki: Uygarlık Sanatlarının Eridu'dan Uruk'a Aktarılışı" olarak isimlendirilmiştir. Sumerlilerde toplumu düzenleyen yasaların bütünü anlamına gelen *Me* tabletleri, bilge tanrı Enki'nin elinde bulunmaktadır ve aşağıda tamamı verilecek olan mitte *Me*'lerin Uruk'a aktarılması anlatılmaktadır. Bu mitin yazılmasındaki amaç ise, Uruk'taki uygarlık unsurlarını temellendirmek ve bu bağlamda başta Uruk olmak üzere Sumer halkına bu kente yönelik bir ideoloji kazandırmak olmalıdır.

Sumerlilerin aşk ve bereket tanrıçası olan İnanna, Uruk'a, uygarlık sanatlarını kazandırmak amacıyla, Enki'nin kenti Eridu'ya gider. Enki bir şekilde İnanna'nın geldiğini fark ederek veziri olan ikiyüzlü tanrı İsimud'u çağırır:

Gel ulağım İsimud, emirlerime kulak ver,
Sana bir söz söyleyeceğim dinle
Genç kız, tek başına adımlarını Abzu'ya yöneltti,
İnanna, tek başına, adımlarını Abzu'ya yöneltti,
Genç kızı Eridu'nun Abzu'suna buyur et,
İnanna'yı Eridu'nun Abzu'suna buyur et,
Yemesi için tereyağlı arpa çöreği ver,
Yüreğini serinleten soğuk sudan ikram et,
Aslan yüzü içinde bira sun ona
Kutsal sofrada, gök sofrasında,
İnanna'yı hoş sözlerle karşıla.

Tanrıça İnanna buyur edildikten sonra bir ziyafet sofrası hazırlanır. Enki bu sofrada içkiyi fazla kaçırır ve aynı zamanda kendisinden kızı olarak da bahsedilen İnanna'ya *Me*'leri hediye eder: “Kudretim adına, kudretim adına, Kutsal İnanna'ya, kızıma, tanrısal yasaları armağan edeceğim.”

Böylece yüzden fazla tanrısal yasa Uruk'a geçer. Enki ayıldığında bu yaptığından pişmanlık duyar ve veziri İsimud'u İnanna'nın peşinden *Me*'leri geri almak için gönderir. Fakat başarılı olamaz.¹²⁵

Genel olarak evrenin düzenlenmesi ile alaklı yukarıda verilen mitlerin bazılarında, evrenin yaratılmasından sonra, onun sahipleri olduğuna inanılan tanrı ve tanrıçalara hizmetçi olmak üzere insanın yaratımına rastlanmıştır. Bununla birlikte Sumerlilerin yalnız insanın yaratılışını anlattıkları başlı başına bir mitolojik yapıtın mevcudiyeti de söz konusudur. Bahsedilen yapıt iki ayrı tablete yazılı şekilde bulunmuştur. Birinci tablet şu an Nippur Müzesi'nde, ikincisi ise Louvre Müzesi'nde bulunmaktadır.¹²⁶ Bu mitte insanın yaratılış amacı: tıpkı “Sığır ve Tahıl” mitinde olduğu gibi, kendi işlerini görmekte zorlanan tanrılara hizmet etmeleridir. Aşağıda tamamı verilecek olan mite göre: insan “İlksel Deniz” tanrıça Nammu'nun buyruğu ile oğlu Enki ve ona yardımcı olan Tanrıça Ninmah tarafından, Mezopotamya'da en

¹²⁵ Kramer, *Sümer Mitolojisi*, s.122-127.

¹²⁶ Bottéro ve Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, s. 574.

önemli yapı maddelerinden birisi olan¹²⁷ kilden yaratılmaktadır: "Ey oğul, kalk yatağından, ...dan bilgeliğini göster, Tanrılara hizmetkarlar biçimle, onların ... onlar üretsinsin".

Enki konu üstüne düşünür, “iyi ve soylu şekilleyici”lerin başına geçer ve annesi Nammu'ya “İlksel Deniz”e şöyle der:

Ey ana, sözünü ettiğin yaratık var edildi,
Onun üstüne tanrılarının ... yerleştir;
İyi ve soylu şekilleyiciler kili berkitecekler,
Sen, sen onun uzuvlarını ortaya çıkar;
Ninmah (toprak-ana tanrıça) senin üstünde çalışacak,
... (doğum tanrıçaları) sen biçimlerken yanında olacaklar;
Ey ana, (yeni doğanın) yazgısını belirle,
Ninmah onun üstüne tanrılarının ... yerleştirecek
... insan olarak ...

Anlatının bundan sonraki kısmında, toplum tarafından “kusurlu” olarak görülen bireylerin, kusurlarının nedenine yönelik bir açıklama söz konusudur:

... (Ninmah) doğurganlığı olmayan bir kadın yaptı.
Doğurganlığı olmayan bu kadını gören Enki,
Onun yazgısını belirledi, "kadın evi"nde kalmasını yazgıladı.
... (Ninmah) erkeklik organından yoksun, kadınlık organından yoksun bir varlık yaptı.
Erkeklik organından yoksun, kadınlık organından yoksun bu varlığı gören Enki,
Onun yazgısını kralın önünde durmak olarak belirledi.¹²⁸

Görüldüğü üzere yukarıda verilen Sumer mitlerinin tamamı, bir kişi, durum ve nesnenin kökeni ve prototipini açıklamak ve anlatmak üzere kaleme alınmıştır. Bu bağlamda; cevapladığı sorular açısından, toplumun kendilik algısını kazanmasını sağlamış, belli durumlar ve olaylar karşısındaki tepkilerini şekillendirmiş, belli kent ve kurumlara yönelik bakış açısı kazandırmıştır ki, buradan yola çıkılarak mitlerin toplumun ideolojisini yarattığı sonucuna ulaşmak mümkündür. Son olarak Jung'un arketip kuramına dayanılarak Sumer mitolojisindeki sembollerin insanlığın ortak bilinçaltının bir ürünü olduğu düşünülebilir.

¹²⁷ Pollock, *Antik Mezopotamya Var Olmamış Cennet*, s.209.

¹²⁸ Kramer, *Sümer Mitolojisi*, s.130-134.

2.3. İhtiyaçlar Bağlamında Tanrı ve Tanrıçaların Yönetimsel Alana Etkileri

Yakın Doğu’da başlayan ve kişilerin tarımsal faaliyetlerde bulunarak belli bir bölgede yerleşik hale gelmesini sağlayan Neolitik Çağ’da, küçük çapta yerleşim yerleri kurulmuştur. Bilimsel literatürde Neolitik köyler olarak da adlandırılan bu yerleşimlerde, bir ailenin ürettiğini tükettiği, yani kendi kendine yetebilen bir üretim biçimi söz konusudur.¹²⁹ Neolitik Çağ insanların en önemli ihtiyacı beslenme olduğundan, kişilere beslenecekleri nimetleri veren doğanın bereketinin ön planda olduğu bir inanç sisteminden bahsetmek mümkündür.¹³⁰ Klanlar halinde örgütlenen akraba köy birliğinin lideri ise, kendi aralarından seçilmiş¹³¹ olasılıkla küçük toplumsal birliğin gelenekten gelen kurallarını en iyi bilen ve uygulayan, ayrıca dini becerisi en yüksek olan kişidir.¹³² Yukarıda bahsedilmiş olan köyler, zaman içinde kentlere, kentler ise devletlere dönüşmüş, daha ileri tarihlerde bölgesel devletler ortaya çıkmıştır.

Sumerlilerin yerleşim yeri olan, Aşağı Mezopotamya veya Güney Mezopotamya, ilk kez kentleşmenin ve devlet olgusunun ortaya çıktığı bölge olması açısından, insanlık tarihinde önemli bir yere sahiptir.¹³³ ve arkeolojik kanıtlardan, Sumerlilerin yerleşiminden önce Ubeyd Dönemi (MÖ 5500-4000) olarak adlandırılan bir Kalkolitik Çağ kültürüne ev sahipliği yaptığı bilinmektedir. Bu kültürün geliştiği coğrafya olarak Güney Mezopotamya, Fırat ve Dicle nehirlerinin taşıdığı alüvyon açısından zengin, dolayısıyla verimli topraklara sahiptir. Fakat bu verimin sağlanabilmesi için başta sulama kanallarının yapımı olmak üzere, çeşitli organize tarım faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi bir zorunluluktur.¹³⁴ Bu bağlamda ilk kez sulama kanallarının yapımı, tapınakların inşa edilmesi ve iş bölümünün ortaya çıkmasına Ubeyd Dönemi’nde rastlanmaktadır.¹³⁵ Bu, bir anlamda insanların bir yönetici güç tarafından organize edildiğini göstermektedir. Yani toplumsal

¹²⁹ Gordon Childe, *Tarihte Neler Oldu Araçların Öyküsü*, çev. Alaeddin Şenel, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2018, s.71-73.

¹³⁰ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, C.I, s.58.

¹³¹ Ercüment Yıldırım, “Concept of Leadership in the Ancient History and Its Effects on the Middle East”, *Sociology and Anthropology*, 4/18, s.710.

¹³² Wach, kültürel gelişimin ilkel aşamalarında özellikle dini bakımdan yetenekli olanların liderlik konumunda bulunduklarını ifade etmektedir. Detaylı bilgi için bk. s.40. Joachim Wach, *Din Sosyolojisine Giriş*, çev. Battal İnandı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1987.

¹³³ Karen Radner, *Mezopotamya Dicle ve Fırat Nehirlerinin Kıyısındaki Erken Yüksek Kültürler*, çev. Beste Hertsch, Runik Kitap, İstanbul 2021, s.13-22.

¹³⁴ V. Diakov ve S. Kovalev, *İlkçağ Tarihi*, C.I, s.113.

¹³⁵ Lütfi Gürkan Gökçek, “Kent Devletlerinin Ortaya Çıkışı Ve Erken Sülaleler Dönemi”, *Eski Mezopotamya’nın Siyasi Tarihi*, ed. L. Gürkan Gökçek vd., Değişim Yayınları, İstanbul 2020, s.14.

organizasyon ve tapınak merkezli kentler Ubeyd Dönemi'nde ortaya çıkmıştır.¹³⁶ Öte yandan bilim insanları arasında, kentleşmeye sebebiyet verenin iktisadi faaliyetler mi, yoksa dini örgütlenme mi olduğu hususunda, cevabı net olarak verilememiş bir tartışma söz konusudur.¹³⁷ Bununla birlikte, sosyologlar tarafından, dinin, toplumlar arasında kaynaştırıcı ve bütünleştirici bir fonksiyonunun bulunduğu iddia edilmektedir.¹³⁸ Yazının henüz kullanılmaya başlanmamış olması dolayısıyla, Ubeyd Dönemi'nde ilâhi varlıkların yönetime etkisi hakkında fikir beyan etmek güç olmakla beraber, Uruk Dönemi'nin sonunda kurumsallaşacak olan dini anlayışın, bir bütün olarak Sumerliler ve kendilerinden önceki halkların dini düşüncesini yansıttığı bilinen bir gerçektir.¹³⁹ Bu bağlamda, tapınakların kent merkezlerinde konumlanması ve kentin tapınak etrafında şekillenmesi bilgisinden yola çıkılarak, Ubeyd Dönemi'nde mülkün ilâhi varlıklara ait olduğu düşüncesinin bulunduğunu ve bu sebeple din olgusunun, şehrin fiziki oluşumunda önemli bir etkisinin bulunduğunu düşünmek mümkündür. Ek olarak, büyük boyutlu yerleşimler ve tapınağın oluşumu, bu dönemde sosyal ve iktisadi alanlarda bir hiyerarşinin oluşmaya başladığına da kanıt olarak gösterilmektedir.¹⁴⁰

Ubeyd Dönemi'ni takip eden Uruk Dönemi'nde (MÖ 4000-3100) “kentleşme olgusu giderek daha da belirginleşmiş ve karmaşık toplumsal oluşumlar gelişim süreçlerinin zirvesine ulaşmışlardır.”¹⁴¹ Sumerliler, Güney Mezopotamya'ya bu dönemde göç etmişler (MÖ 3500) ve yazıyı icat edip kullanarak (MÖ 3200) insanlığın tarihi devirlerinin başlamasını sağlamışlardır. Bununla birlikte, Sumerlilerin bu coğrafyaya gelişinden sonra yerel halkla bir kaynaşmanın yaşandığı ve Sumerliliğin ortaya çıktığı görülmektedir.¹⁴² Bu noktada, farklı etnik grupların birleşerek bir kimlik oluşturmada dinin önemli bir etkisinin bulunduğunu düşünmek mümkündür.¹⁴³ Bahsedilen birleşimden sonra ortaya çıkan yönetim

¹³⁶ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.46-47.

¹³⁷ Yusuf Kılıç ve Şeyma Ay, “Eski Mezopotamya’da Siyasi Örgütlenmede Din Olgusu” *Turkish Studies*, 8/5, s.389.

¹³⁸ Abdurrahman Güneş, “Sosyolojik Olarak Din ve Toplum İlişkileri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24/1, s.153.

¹³⁹ Bottéro ve Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, s.57.

¹⁴⁰ Gian Maria Di Nocera, “Mezopotamya’da Kentleşme, Toplumsal ve Ekonomik Hiyerarşilerin Doğuşu”, *Antik Yakındoğu*, ed. Umberto Eco, çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Yayınları, İstanbul 2019, s.60.

¹⁴¹ Gian Maria Di Nocera, “Geç Uruk Dönemi ve Kentsel Devrim”, *Antik Yakındoğu*, ed. Umberto Eco, çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Yayınları, İstanbul 2019, s.68.

¹⁴² Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, s.15-23.

¹⁴³ Durkheim, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, s.24.

ideolojisi ile ilâhi varlıkların yönetsel alandaki etkisi, Sumerlilik bağlamında ele alınacaktır.

Uruk Dönemi'nde şehirlerin ve tarımın gelişmeye devam ettiği görülmektedir. Olasılıkla, bu dönemin başlarında, herhangi bir kıtlıkla karşı karşıya kalmak insanların en büyük korkusu, düzenli olarak besin elde etmek ise, en önemli ihtiyacıdır. Bu bağlamda; sulama sistemini geliştirme çabaları başarıyla devam etmekte ve bu sayede topraktan oldukça yüksek verim alınmakta, böylece kolaylıkla artı ürünün üretimi sağlanmaktadır. Üretilen artı ürün; tapınakta toplanmakta, buradan her aileye ihtiyacı kadar verilmekte, geri kalan ürünle de taş, kereste ve maden ihtiyacının karşılanması için ticaret yapılmaktadır.¹⁴⁴ Ek olarak Uruk Dönemi'nde nüfusun hızla arttığını ve toplumdaki hiyerarşinin giderek daha da belirginleştiğini, şehrin yanında kasaba, köy ve mezra gibi yerleşim tiplerinin de bulunduğunu belirtmek gerekmektedir.¹⁴⁵ Bu çok yönlü gelişimin bir neticesi olarak MÖ 3000 yılına gelindiğinde; kent devletleri olarak adlandırılan,¹⁴⁶ toplumun, ruhban sınıfı idaresi altında “zahmette ve nimette müşterek”¹⁴⁷ olduğu, bu sebeple, sahip olduğu rejime teokratik sosyalizm adı verilen siyasi oluşumlar ortaya çıkmıştır.

Bahsedilen kent devletlerinde toplumu organize eden ve kenti yöneten gücün ise, tapınak olduğu ve ruhban sınıfının yönetimde önemli ölçüde söz sahibi olduğu bilinmektedir.¹⁴⁸ Bu bağlamda, ilk kent devletlerinin ortaya çıktığı dönemde, ilâhi varlıkların yönetsel alana etkilerinden ilki: bu varlıkların, siyasal, toplumsal ve ekonomik yapıların merkezine konumlanması ve bu yapıların bahsedilen ilâhi merkez etrafında şekillenmesidir.¹⁴⁹ Özellikle siyasette, devleti yönetecek olan grubun niteliğinin¹⁵⁰ belirlenmesinde, ve bu grubun, yönetiminin devamlılığını sağlamasında, ilâhi varlıkların önemli bir etkisinin olduğu görülmektedir. Detaylı şekilde açıklanırsa: ilk kent devletlerinin ortaya çıktığı dönemde yöneticinin belirlenmesindeki ölçü, muhtemelen, hiyerarşik olarak merkeze (tapınılan ilâhi

¹⁴⁴ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.49.

¹⁴⁵ Harriet Crawford, *Sümer ve Sümerliler*, çev. Nihal Uzan, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2015, s.17-18.

¹⁴⁶ Kate Narev, “The Nature and Importance of Sumerian City States”, *History in the Making*, 3/2, s.73

¹⁴⁷ Ekrem Memiş, “Eski Mezopotamya’da Yönetme Yetkisinin Tanrısallığı Meselesi”, *Mezopotamya’nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu Ve Yönetim Anlayışı*, ed. Gürkan Gökçek vd., Değişim Yayınları, İstanbul 2019, s.122.

¹⁴⁸ Füzüzan Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Dil Tarih ve Coğrafya Basımevi, Ankara 1983, s.37.

¹⁴⁹ Ercüment Yıldırım, *Eskiçağ Mezopotamya’sında Liderler Krallar Kahramanlar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2017, s.9.

¹⁵⁰ Geçmişten bu yana Ortadoğu toplumlarında, liderlik kavramından çok liderin sahip olduğu nitelikler önemli olmuştur. Detaylı bilgi için bk. s.712. Ercüment Yıldırım, “Concept of Leadership in the Ancient History and Its Effects on the Middle East”, *Sociology and Anthropology*, 4/18.

varlıklar) yakın ve irtibatlı olmak, dolayısıyla yüksek bir dini beceriye sahip olmaktır. Uruk'un en erken çivi yazılı belgelerinde görülen (Uruk (Warka) kentine özgü olduğu düşünülen) ve başrahip veya efendi gibi anlamlara geldiği düşünülen *En* tapınakla ilişkili olarak¹⁵¹ Sumer kentinin yöneticisi konumunda bulunmuştur.¹⁵² Burada Sumerlilerin, insanın, ilâhi varlıklara hizmet etmek üzere yaratılmış olduğu yönündeki dini ideolojisi olasılıkla, yönetim düşüncesini de şekillendirmiş ve bu bağlamda *En*'in ilâhi varlıklara ait olduğuna inanılan mülklerin işletmecisi, insanların ise kiracısı olduğu bir yönetim ideolojisi benimsenmiştir.¹⁵³ Tarımın baskın ekonomik uğraş olduğu bu kent devletlerinde, tüm araziler kentin tanrı veya tanrıçasına aittir ve yöneticinin buradaki misyonu: yalnızca kentin sahibi olan ilâhi varlık adına, topraklarını işletmektir.¹⁵⁴ Başrahip olarak, kentin sahibi konumunda bulunan tanrı veya tanrıçaya en yakın kişi olan *En*, daha sonraki kent devletlerinde göreceğimiz, hükümdarı öven ve ön plana çıkaran nispeten dünyevi karakterli unvanların¹⁵⁵ aksine, daha mütevazı ve kendisinin yalnızca bir işletmeci olduğuna vurgu yapan, genellikle kentin tapınağı ile ilişkili bir unvan kullanmıştır. Örneğin Enmerkar, Lugalbanda ve Gılgamış için, Kullaba'nın (Kullaba, Uruk kentinin bir bölümünün adıdır) *En*'i, Meskangaşer için ise E-anna'nın¹⁵⁶ *En*'i unvanları gibi.¹⁵⁷ Yönetici olan *En*'in ilâhi varlığa olan yakınlığı ikamet ettiği mekân vasıtasıyla da vurgulanmıştır. Bahsedilen bu mekân, her zaman, kentin en önemli kurumu ve yapısı olan tapınağa¹⁵⁸ bitişik bir müstemilat binasıdır.¹⁵⁹

İlk kent devletlerinin ortaya çıktığı dönemde, ilâhi varlıkların yönetsel alana etkilerinden ikincisi ise, kent yöneticilerinin güçlerini pekiştirmelerini ve yönetimlerindeki devamlılığı sağlamış olmaları olarak gözükmektedir. Kentin

¹⁵¹ Gwendolyn Leick, *Who's Who in the Ancient Near East*, Routledge, New York 2002, s.187.

¹⁵² Bu dönemde *En*'in yanı sıra *Ensi* unvanının da kullanıldığı bilinmektedir. Crawford, *En*'in ruhban sınıfının statüsünü belirttiğini, *Ensi*'nin ise kabaca rahip olarak tanımlanabileceğini ve *En*'den biraz daha aşağı bir statüde bulunduğunu ifade etmektedir. Detaylı bilgi için bk. s.33. Harriet Crawford, *Sumer and Sumerians*, Cambridge University Press, UK 2004.

¹⁵³ Jean Bottéro, *Mezopotamya, Yazı Akıl ve Tanrılar*, s.243-247; Radner, *Mezopotamya Dicle ve Fırat Nehirlerinin Kıyısındaki Erken Yüksek Kültürler*, s.17

¹⁵⁴ Gordon Childe, *Kendini Yaratan İnsan*, çev. Filiz Ofluoğlu, Varlık Yayınları, İstanbul 2006, s.70-71; Uhlig, *Sümerler Mezopotamya'nın Sıradışı Topluluğu*, s.30.

¹⁵⁵ Okay Pekşen, *Eski Mezopotamya'da Din Siyaset İlişkisi*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş 2017, s.11.

¹⁵⁶ Tanrıça İnanna'nın Uruk'taki tapınağının adıdır. Detaylı bilgi için bk. s.89. Gwendolyn Leick, *Historical Dictionary of Mesopotamia*, Second Edition, Plymouth 2010.

¹⁵⁷ Murat Tekin, *Mezopotamya'da Devlet ve Devlet Yönetimi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2014, s.79.

¹⁵⁸ Elizabeth Stone, "The Organisation of a Sumerian Town: the Physical Remains Ancient Social Systems", *The Sumerian World*, ed. Harriet Crawford, Routledge, New York 2013, s.162.

¹⁵⁹ Kinal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.66.

yöneticisi ve kendi aralarında dikey bir hiyerarşiye sahip, Geç Uruk Dönemi'ne tarihlendirilen meslekler ve unvanlar listesine göre farklı dini görevlerde uzmanlaşmış (120'den fazla uzmanlaşmış rahip ve personel kategorisi listelenmektedir) ruhban sınıfının, özellikle, doğadaki kuvvetlerle özdeşleştirilmiş olan ilâhi varlıklara yönelik duyulan korkuyu kullandıklarını söylemek mümkündür. Olasılıkla ruhban sınıfı, toplumun tamamına sirayeti olağan olan bu korku karşısında, çeşitli öğretiler ve kurallar vasıtasıyla, kendilerini, yaşamın mutlu ve huzurlu şekilde sürdürülmesini sağlayan vazgeçilmez bir unsur haline getirmişler ve bu yolla yönetimdeki devamlılıklarını sağlamışlardır. Bu noktada konunun daha iyi anlaşılabilmesi açısından, Güney Mezopotamya'nın zorlu coğrafi koşullarına değinmek gerekmektedir. Sumerlilerin yaşam alanı olan bu bölge: başlangıçta bataklık olan nehir alanları dışında çöllerle kaplıdır.¹⁶⁰ Yeterli miktarda yağış almaz dolayısıyla tarım alanlarının kuraklık tarafından tehdit edilmesi olasıdır.¹⁶¹ Bölgeye yaşam veren Fırat ve Dicle nehirleri, bahar aylarında ve özellikle meyve verme ve hasat zamanlarında taşkınlara sebebiyet vermektedir. Bu durum ise büyük güçlüklerle üretilen ürünlerin kaybı anlamına gelmektedir.¹⁶² Şiddetli yağmurlar ve kum fırtınaları da bölge sakinlerinin yaşamını tehdit eden diğer doğal unsurlar olmuşlardır.¹⁶³ Öz olarak: yaşamın her an doğa tarafından tehdit edildiği bu coğrafyada, endişe ve korku toplumda baskın olan duygular olarak gözükmektedir. Modern bilim tarafından bu korkunun gerçek ve anlaşılabilir sebepleri, yukarıdaki gibi sıralansa da, Sumerlilerin metafizik unsurlarla dolu olan nedenselliğinde, tehdit, doğal kuvvetlerden değil, bizzat bu kuvvetlerin kişileştirilmiş halleri olan ilâhi varlıklardan gelmektedir.¹⁶⁴ İlâhi varlıklar, müşfik ve merhametli olabildikleri gibi, çoğunlukla kendilerine yapılan bir saygısızlık veya hizmette bir eksiklik karşısında oldukça zalim bir tavır da takınabilmişlerdir.¹⁶⁵ Bu bağlamda Sumerliler, herhangi bir ilâhi varlığın öfkesinin sonucu olarak; kuraklık, sel, fırtına, toprağın veriminin ciddi şekilde azalması gibi, insan yaşamını tehdit eden durumların ortaya

¹⁶⁰ Yıldırım, *Eskiçağ Mezopotamya'sında Liderler Krallar Kahramanlar*, s.35; Guillermo Algaze, "The End of Prehistory and the Uruk Period", *The Sumerian World*, ed. Herriet Crawford, Routledge, New York 2013, s.80; Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.16.

¹⁶¹ Uhlig, *Sümerler Mezopotamya'nın Sıradışı Topluluğu*, s.10

¹⁶² Amelie Kuhrt, *Eskiçağ'da Yakındoğu*, C.I, çev. Dilek Şendil, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007, s.24-25.

¹⁶³ Uhlig, *Sümerler Mezopotamya'nın Sıradışı Topluluğu*, s.10

¹⁶⁴ Sevgi Dönmez, "Eski Mezopotamya Topluluklarında Korku ve Güç İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", *International Journal of Social Science*, II, s.217.

¹⁶⁵ Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, s.13.

çıkabileceğini düşünmüşlerdir. Böyle bir bakış açısından; tanrı ve tanrıçalar ile irtibatlı, onların kararlarını vahiy ve kehanet yoluyla öğrenmeye layık ve başlarına gelecek tüm felaketleri önleyebilecek bir sınıfın varlığı zaruri bir ihtiyaçtır ki bu, ruhban sınıfıdır.¹⁶⁶ İlâhi varlıklarla aracılık görevini üstlenmiş olan bu sınıf, su-tanrısı Enki'den öğrendiklerini iddia ettikleri dini bilgilerini kullanarak¹⁶⁷ kehanetler ve ritüeller vasıtasıyla, toplumun başına gelecek olası felaketleri haber aldıklarını ve önlediklerini iddia ettiklerinden, toplumun, içerisinde bulunduğu güvensiz ortamda güveni tesis etmişlerdir.¹⁶⁸ Bu güvenin tesisinde, halka açık törenlerde uygulanan ritüellerin, ruhban sınıfının aracılık görevlerini sergiledikleri bir sahne olması açısından özel bir yeri bulunmaktadır. Ruhban sınıfı, bir yandan tanrı ve tanrıçaların aracısı olduklarını vurgularken bir yandan da, ritüel esnasında mitolojik anlatıları yüksek sesle okuyarak,¹⁶⁹ okuma yazma bilmeyen kesimin, ideolojisini oluşturup, tepkilerini şekillendirmişlerdir. Tüm bu bilgilerden hareketle: ilk kent devletlerinin kurulduğu dönemde, aslında doğanın kendisinden kaynaklanan fakat, Sumerlilerce ilâhi varlıklara yöneltmiş olan korku duygusunun, yönetici sınıfın gücünü pekiştirerek, devamlılığını sağlamış olduğunu söylemek mümkündür. Öte yandan bahsedilen yönetici ruhban sınıfının, halkın inancını ne ölçüde samimi olarak paylaştıklarını kestirmek oldukça güçtür. Zira, bu inanç vasıtasıyla, dini sınıfın önemli oranda maddi ve manevi kazanç sağladığı bilinmektedir.¹⁷⁰ Bunlardan manevi menfaat, toplumdaki vazgeçilmezlik ve sürekli saygınlık ile saygın işlerle uğraşma iken¹⁷¹ edinilen maddi menfaatler çeşitlidir. Bunlardan ilki *sacer* adı verilen ve ilâhi varlığın hakkı olan kutsal payın, yani artı ürünün, tapınağa verilmesinin zorunluluğudur. Ruhban sınıfı bu payın verilmediği hallerde, tanrı ve tanrıçaların insanlara belalar yağdıracağına halkı ikna ederek, artı ürüne sahip çıkmışlardır.¹⁷² Bu bağlamda, Sumerlilerin, artı ürünü tapınağa teslim etmelerinin, dini mekânın sağladığı güven duygusunun yanında, korku duygusundan da kaynaklanmış olabileceği söylenebilir. Böylece tapınağa verilme zorunluluğu olduğu düşünülebilecek artı üründen başka, ilâhi varlıklara dayanılarak mal ve iş gücü

¹⁶⁶ McNeill, *Dünya Tarihi*, s.38.

¹⁶⁷ Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, s.75.

¹⁶⁸ Suzan Akkuş Mutlu, “Eski Mezopotamya’da Beddua Ve Felaketlerden Korunma Ritüelleri”, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, 9, s.280.

¹⁶⁹ Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, s.54.

¹⁷⁰ Sevgi Dönmez, “Eski Mezopotamya Topluluklarında Korku ve Güç İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *International Journal of Social Science*, II, s.215.

¹⁷¹ Yıldırım, *Eski Mezopotamya’da Liderler Krallar Kahramanlar*, s.38.

¹⁷² Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, s.14.

sağlamak için kullanılan bir diğer yöntem de bağış toplamaktır.¹⁷³ Bunun yanında tapınak yapımı ve çeşitli anıtsal yapıların inşasına gönüllü katılım ve vergi verme gibi noktalarda da, ruhban sınıfının en büyük yardımcısı ilâhi varlıklar olmuştur.¹⁷⁴ Bu sava bir örnek olması açısından, tapınak yapımının ruhban sınıfı tarafından halka, “ilâhi varlıkları şereflendirmek” olarak sunulması verilebilir.¹⁷⁵ Ayrıca, çeşitli önemli ritüellerden önce ve normal zamanlarda, insan biçimli olarak düşünülen ilâhi varlığın beslenmesi için birtakım maddi gereksinimlerin(koyun, kuzu, domuz, tereyağ, inek peynir vs...¹⁷⁶) ilanı da, tapınağın ilâhi varlıklara dayanarak elde ettiği maddi kazançlardan bir diğeridir.

Uruk Dönemi ile Erken Hanedanlar Dönemi, Sargon Öncesi veya Eski Sumer adı verilen ve kendi içinde, Erken Hanedanlar Dönemi I (MÖ 2900-2750), Erken Hanedanlar Dönemi II (MÖ 2750-2600), Erken Hanedanlar Dönemi IIIa (MÖ 2600-2450), Erken Hanedanlar Dönemi IIIb (MÖ 2450-2350) şeklinde tarihlendirilen dönem arasında, Cemdet Nasr (MÖ 3100-2900) adı verilen ve bazı araştırmacılara göre iki bazılarına göre, üç yüzyıl gibi kısa bir süreyi kapsadığı düşünülen bir dönem ayrılmaktadır.¹⁷⁷ Fakat ne yazık ki “ciddi bir değişim ve yeniden örgütlenme çağı” olduğu düşünülen bu dönemle alakalı kaynakların yetersiz olması¹⁷⁸ nedeniyle, ilâhi varlıkların yönetsel alana etkileri konusunda yorumda bulunmak güçtür. Erken Hanedanlar Dönemi ile ilgili, arkeolojik kanıtlar ve yazılı malzemeler olarak ikiye ayırabileceğimiz kaynaklar ise oldukça bol ve çeşitlidir. Arkeolojik kanıtlar; kent merkezlerinde yer alan bina kalıntıları, levhalar, çeşitli çanak çömlekler, özellikle tapınma pozunda betimlenmiş olan taş figürler, silindir mühürler, taş yazıtlar ve kil belgeler iken; yazılı malzemelerin dağılımı eşit değildir ve farklı Sumer kentlerinde bulunmaktadır. Bu malzemeler arasında toplu koleksiyonların çıktığı ana yerleşmeler: Şuruppak (Fara tabletleri), Ebu Selebi, ve Girsu’dur. Konu bazında ele alınacak olunursa: büyük yerleşimler ile bunların yönetimleri hakkında bilgi veren belgeler Girsu’da, saraydaki askerler ve iş gücü düzeni ile alakalı bilgi

¹⁷³ Leick, *Kentin Mucidi Mezopotamya*, s.78.

¹⁷⁴ Yönetim ve din ilişkisinde din, vatandaşlardan maddi kazanç sağlama noktasında devletin en önemli yardımcısıdır. Detaylı bilgi için bk. s.159. Abdurrahman Güneş, “Sosyolojik Olarak Din ve Toplum İlişkileri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24/1.

¹⁷⁵ Pollock, *Antik Mezopotamya Var Olmamış Cennet*, s.209.

¹⁷⁶ Ebru Mandacı, *Eski Mezopotamya’da Ekonomik Hayat*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2019, s.44.

¹⁷⁷ Kuhrt, *Eskiçağ’da Yakındoğu*, C.I, s.34; Pollock, *Antik Mezopotamya Var Olmamış Cennet*, s.20; Crawford, *Sümer ve Sümerliler*, s.25.

¹⁷⁸ Pollock, *Antik Mezopotamya Var Olmamış Cennet*, s.20.

veren belgeler Şuruppak ve Ur'da, yalnız edebiyat ve yazı işleri ile alakalı olanlar ise Şuruppak'ta bulunmuşlardır. Erken Hanedanlar Dönemi'ni aydınlatmak için, başvuru kaynaklardan bir diğeri ise, Gılgamış destanı başta olmak üzere çeşitli edebi yazınlardır. Bununla birlikte, edebi yazınların kaynak olarak güvenilirliği konusunda, bilim insanları arasında bir tartışmanın söz konusu olduğunu da belirtmek gerekmektedir.¹⁷⁹

Sumer kentleri ve kentlerdeki tarımsal faaliyetler geliştikçe, topraktan yüksek verim alma ihtiyacının, yerini, yeni araziler bulma ihtiyacına, kıtlıkla karşı karşıya kalma korkusunun ise, güvenliğin sağlanması endişesine bırakması, Uruk Dönemi'nin bir diğeri yüzüdür. Bu bağlamda, MÖ III. binyıldan itibaren insanların, artık yalnız ilâhi varlıklardan değil, kendi cinsleri olan diğeri insanlardan da korkmaya başladıkları söylenebilir.¹⁸⁰ Böyle bir korkunun ortaya çıkması, MÖ III. binyılın ortalarından itibaren kentlerin merkezine konumlanan tapınaklarda, kentin sahibi olan tanrı veya tanrıçaya aynı zamanda kentin koruyucusu olma misyonunun yüklenmesini sağlamıştır.¹⁸¹ Bununla birlikte, ilerleyen dönemlerde ortaya çıkacak olan kralların, en önemli ihtiyacı meşruiyetlerinin sağlam temellere oturması; halkın ihtiyacı ise, güvenli, refah içinde ve olasılıkla adil bir düzen içerisinde yaşamak olduğundan, tanrı ve tanrıçalar bir yanda görevlendirme (seçilmişlik) yoluyla krallara dayanak olurken, diğeri yanda, faaliyetlerini planlayan ve adaleti gözetten bir karaktere sahip olmaya başlamışlardır. Bu bağlamda yöneticilerin ve toplumun ihtiyaçlarının dini ideolojiyi yeniden ürettiğini söylemek mümkündür. Öte yandan, yeni özellikler edinmekle beraber, olasılıkla devletin şeklen ortadan kalkmasına kadar en önemli ekonomik faaliyet tarım olduğundan, ilâhi varlıkların doğadan kopması söz konusu değildir.

MÖ III. binyılın ortalarından itibaren, savaş sahnelerinin betimlendiği Uruk ikonografisinden ve bu dönemin sonunda güvenliğini sağlama amacına yönelik olarak¹⁸² kentlerin etrafına surların inşa edilmeye başlanmasından¹⁸³ yola çıkılarak, Güney Mezopotamya'nın daha çok korku ve şiddetle karakterize edildiğini söylemek mümkündür. Bunun nedenlerinden ilki, tarım için hayati derecede önemli olan su

¹⁷⁹ Kuhrt, *Eskiçağ'da Yakındoğu*, C.I, s.34-35.

¹⁸⁰ Jacobsen, *Karanlığın Hazineleri*, s.105.

¹⁸¹ Pollock, *Antik Mezopotamya Var Olmamış Cennet*, s.218-216.

¹⁸² Guillermo Algaze, "The End of Prehistory and the Uruk Period", *The Sumerian World*, ed. Herriet Crawford, Routledge, New York 2013, s.80.

¹⁸³ Pollock, *Antik Mezopotamya Var Olmamış Cennet*, s.19.

kaynaklarının kullanımı konusunda yaşanan problemler olarak verilebilir. Sulamanın gerekli şekilde yapılabilmesi için, Dicle'ye göre daha sakin olması açısından Fırat boylarında kurulan; Eridu, Ur, Larsa, Lagaş, Girsu, Umma, Uruk, Adab ve Şuruppak olarak sıralayabileceğimiz kentler arasındaki, suyun kullanımı probleminin nedeni, McNeill tarafından şöyle açıklanmaktadır:

Sumer su mühendisliği coğrafi ve teknik sınırlarına yaklaştıkça, gittikçe daha uzun ve geniş sulama kanalları yapıldıkça, ırmaklardan her yeni su çekilişi ırmağın aşağı kesimlerinde yararlanılan su kaynaklarını etkilemeye başlayacağı için, tartışmaların gerçekten tehlikeli boyutlara varması kaçınılmaz olacaktı. Su üzerindeki haklarla ilgili tartışmaların barışçıl yollardan çözülmesi, az yağmur düşen yıllarda haklar sorununu çok kolay bir şekilde ölüm kalım savaşına dönüştüreceği için olanaklı değildi.¹⁸⁴

Bir diğer neden ise, kentlerin nüfusunun artmasına paralel olarak, sınırların birbirine yaklaşması ve tarım için yeni araziler bulma ihtiyacının doğmasıdır. Erken Hanedanlar Dönemi'ne gelindiğinde, genel olarak her şehrin 10.000 ila 50.000 arasında değişen bir nüfusa sahip oldukları bilinmektedir.¹⁸⁵ Bu sebeple, kentlerin sınırlarının birbirine yaklaşması ve işletmek için yeni araziler bulma ihtiyacının, çatışmayı kaçınılmaz hale getirdiği söylenebilir. Ayrıca, kentlerin dışında yaşayan, göçebe hayat tarzına sahip, normal zamanlarda şehirlilerle arasında iktisadi bir ilişki bulunan insanlar da, özellikle kıtlık dönemlerinde, şehirliler için ciddi bir tehdit haline gelmişlerdir.¹⁸⁶ Ek olarak bu iki grup arasında kültürel açıdan bir anlaşmazlığın da söz konusu olduğunu belirtmek gerekmektedir. Kentte yaşayan ve geneli tarımla uğraşan insanlar, göçebe olan ve hayvancılıkla uğraşan topluluğu barbar olarak küçümseme eğiliminde olmuşlardır.¹⁸⁷ Bu bağlamda, Erken Hanedanlar Dönemi IIIb'de Lagaş kralı olan Lugalzaggesi'nin, düşmanlarına boyun eğdirmesini anlattığı bir yazıtında, Sumer kentine mensup olmayan barbarların coğrafyasını *Kur* olarak nitelendirmesi ve medeni kenti bunun karşısına yerleştirmesi dikkat çekicidir. Bahsi geçen yazıttaki ifadeler şöyledir: “Asi topraklar (Kur) huzur içinde yatsın, Uygar toprak (Kalam) elverişli bir yer olarak görülsün”¹⁸⁸

Yukarıda sıralanan tüm bu faktörler, kentler için savunmayı bir zorunluluk haline getirerek, yönetimin ve ilâhi varlıkların yönetimdeki rollerinin yeniden

¹⁸⁴ Crawford, *Sümer ve Sümerliler*, s.20-22; Kuhrt, *Eskiçağ'da Yakındoğu*, C.I, s.25; McNeill, *Dünya Tarihi*, s.42-43.

¹⁸⁵ Murat Tekin, *Mezopotamya'da Devlet ve Devlet Yönetimi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2014, s.40.

¹⁸⁶ Yıldırım, *Eskiçağ Mezopotamya'sında Liderler Krallar Kahramanlar*, s.44-45.

¹⁸⁷ Crawford, *Sümer ve Sümerliler*, s.13.

¹⁸⁸ Tohru Maeda, “Royal Inscriptions of Lugalzagesi and Sargon”, *Orient*, XL, s.5.

şekillenmesini sağlamıştır. Bu bağlamda, özellikle Uruk Dönemi'nde yönetsel alanda ağırlığı hissedilen ruhban sınıfının, değışen çevresel koşullara uyum sağlayacak yapıda ve yeterlilikte olmaması dolayısıyla, yavaş yavaş güç kaybetmeye başladığı görölür. Bu gücün kaybı öncelikle; fiziksel olarak yeterli, savaşta yetenekli ve liderlik vasfı olan karizmatik bir erkeğin¹⁸⁹ şehirler arasındaki mücadeleleri içeren savaş zamanları ve şehrin olası bir saldırıyla karşı karşıya kaldığı durumlarda, yönetimi geçici olarak ele almasıyla başlamıştır.¹⁹⁰ Bu olmadan önce olasılıkla ruhban sınıfı mensupları, özellikle şehirler arasında yaşanan çatışmalar için bir araya toplanarak çözümler aramış, fakat bulunan çözümler çatışmaları önlemeye yetmemiştir.¹⁹¹ Seçilen bu liderlerden hırslı olanlar, zamanla ruhban sınıfının karşısında yer almaya başlamış ve kentin savunma ihtiyacına paralel olarak otoritelerini arttırmışlardır. Mücadelenin bölgenin karakteristik bir özelliğı haline gelmesi ve bir kentin sürekli tetikte olmasının gerekliliğı, başlangıçta savaş şefleri olarak nitelendirilebilecek bu karizmatik erkeklerin, daimi olarak idareyi ellerine almalarına yol açmıştır.¹⁹² Böylece Erken Hanedanlar Dönemi'nde Sumer kentlerinde görölcek olan yönetim ideolojisi ve ilâhi varlıkların yönetimdeki etkisi şekillenmiştir. Erken Hanedanlar Dönemi II ile birlikte, tapınağın yanında, hükümdarın ikamet ettiğı mekan olarak, sarayların ortaya çıktığı¹⁹³ bu kentlerde: kentin dünyevi karakterli olan lideri, akıllı, güçlü, zeki ve savaşçı olması dolayısıyla veya bu niteliklerin verilmesiyle kentte hakim tanrı tarafından, kentinin savunması için seçilir.¹⁹⁴ Yani, tarımsal üretimin devamlılığın en önemli ihtiyaç olduğı dönemde, ruhban sınıfını topraklarında üretimin gerçekleştirilmesi için işletmeci olarak atayan ilâhi varlıklar, bu kez kentin savunma ihtiyacının ön plana çıkmasıyla, koruyucu bir karaktere bürünür ve bu korumanın en iyi şekilde sağlanabilmesi için her açıdan mükemmel olan bir lideri yetkilendirirler. Kentlerin sahibesi olarak tanrıçaların sağladığı meşruiyet, genellikle bu karizmatik erkeğe aşık olmak yoluyla gerçekleşir.¹⁹⁵ Ruhban sınıfı ise, yönetim ideolojisinin değıştiğı bu dönemde, kralın

¹⁸⁹ Crawford, *Sumer and Sumerians*, s.33.

¹⁹⁰ Childe, *Kendini Yaratan İnsan*, s.99.

¹⁹¹ McNeill, *Dünya Tarihi*, s.42-43.

¹⁹² Jacobsen, *Karanlığın Hazinelele*, s.106.

¹⁹³ Marlies Heinz, "Public Buildings Palaces and Temples", *The Sumerian World*, ed. Harriet Crawford, Routledge, New York 2013, s.180.

¹⁹⁴ Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.120.

¹⁹⁵ Detaylı bilgi için bk. s.49. A, R, George, *Other-Third Millenium Royal Inscriptions*, CDL Press, New York 2011.

varlığını ve faaliyetlerini destekleyen bir onay mercinden fazlası değildir.¹⁹⁶ Öte yandan, Ruhban sınıfının yönetimde etkin olduğu dönemde görülen, “En”, “Ensi” gibi mütevazı unvanlar yerini, “Büyük Ensi” (EHD IIIa sonu IIIb başı), “Lugal” (Büyük Adam, Sahip), “Dört İklim Kralı” gibi daha çok hükümdarın gücünü ve dünyevi yönünü vurgulayan unvanlara bırakmıştır. Kullanılan unvanların yanı sıra temsillerde, hükümdarın laciverttaşından (deniz kabuğu veya kireç taşı kakmalı da olabilirdi) büyük gözler ve geniş omuzlara sahip şekilde tasvir edildiği görülmektedir ki, Sumer ikonografisinde büyük gözler zekanın, geniş omuzlar ise gücün sembolüdür.¹⁹⁷

Ruhban sınıfı ile, askeri becerileri sayesinde iktidara gelmiş olan yöneticiler arasındaki mücadelenin ne zaman ortaya çıktığı bilinmemekle beraber, bu mücadelenin varlığının somut örneği: tarihi, diğer kent devletlerine göre daha iyi belgelenen Lagaş’ın (MÖ 2500-2300) kendisinden önceki Ur-Nanşe sülalesini MÖ 2375 yılında deviren hükümdarı, Urukagina’nın Talimatnamesi’dir (MÖ 2350-2300).¹⁹⁸ Aşağıda verilecek olan talimatnamede konumuz açısından önemli olan noktalar: ruhban sınıfının kendi servetini arttırmaya yönelik olarak koydurduğu adaletsiz vergilere bir tepki niteliğinde olması ve toplumdaki eşitsizliğin vurgulanması yoluyla, (tanrının bu sınıfın idaresinden memnun olmadığı mesajı da verilerek) ruhban sınıfının idaresinin artık meşru olmadığı ifade edilmesidir. Bunun yanında Urukagina, toplumdaki yozlaşmayı ortadan kaldırmak için tanrı tarafından seçildiğini ve metnin sonunda, bahsedilen faaliyetlerin tanrı ve kendisi arasındaki bir sözleşme doğrultusunda gerçekleştirildiğini vurgulaması ile bu sözleşmenin varlığı bağlamında merkeze en yakın kişi olduğunu da belirtir. Böylece bu dönemde de gücün kaynaklarından birisi olarak ilâhi varlığa yakınlığın vurgulanmaya devam edildiği görülür. Bununla beraber toplumdaki, güç ve servet eşitsizliği sebebiyle bir adalet ihtiyacının doğduğunu, bu ihtiyaç dolayısıyla, ilâhi varlığın adil sıfatı ile yönetimi meşrulaştırıcı etkisinin ortaya çıktığını düşünmek

¹⁹⁶ Okay Pekşen, *Eski Mezopotamya’da Din Siyaset İlişkisi*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş 2017, s. 26.

¹⁹⁷ Jacob Andersson, *Kingship in the Early Mesopotamian Onomasticon*, Upsalla Universitet Doctora Department of Linguistic and Philology, Upsalla 2012, s.81; Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.120; Aysun İnanç, *Eski Mezopotamya’da Resim Ve Heykel Sanatı*, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017, s.12-48.

¹⁹⁸ Yıldırım, *Eski Mezopotamya’da Liderler Krallar Kahramanlar*, s.38; Radner, *Mezopotamya Dicle ve Fırat Nehirlerinin Kıyısındaki Erken Yüksek Kültürler*, s.25; İlknur Gürgen, “Eski Mezopotamya’da Siyasi Erki Meşrulaştırma Aracı Olarak Kanun Metinleri”, *Mezopotamya’nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, ed. Gürkan Gökçek vd., Değişim Yayınları, İstanbul 2019, s.213.

mümkündür. (veya talimatname zaten ortaya çıkmış olan bu etkinin belgesi niteliğindedir) Böylelikle Kral, tanrıdan aldığı yetki ile toplumsal mutluluğun garantörü haline gelir.¹⁹⁹ Ek olarak, Ningirsu'nun tanrı Enlil'in savaşçısı olarak anılması, ilâhi varlıkların kentin savunma ihtiyacına paralel olarak ortaya çıkması muhtemel olan koruyucu yönüne vurgu yapması açısından önemli gözükmektedir:

Tanrı Enlil'in savaşçısı olan tanrı Ningirsu, Lagaş Krallığı'nı tüm halk içinden seçerek Urukagina'ya bağışladığında; Ningirsu ona (Urukagina) eski günlerdeki ilâhi yaşam yolunu kurmayı emrettiğinde; o teknelerden sorumlu olan baş kayıkçıyı kaldırdı, o balık avlanma alanlarındaki baş balıkçıyı kaldırdı, o deponun başındaki büyücü rahibin arpa ölçme oranındaki sorumluluğunu kaldırdı. Bir ceset gömülmek üzere getirildiğinde Uh-muş (rahibi), sadece üç çömlek bira ve seksen ekmek verilmesi gerekir. Uh-muş (rahibi) bir sarık ve bir yatak alır, rahibin yardımcısı ise sekizde bir gur (yaklaşık beş litre) arpa alır. Gençlerin a-zar-la-da çalışması gerekmeyecek; işçiler ekmek için dilenmeyecek; artık rahip sıradan kişilerin bahçesini işgal edemeyecek. Eğer iş sahibinin güzel bir eşeği doğduğunda ve denetçi ona şöyle derse <<onu senden satın alacağım>> sonra eğer onu satmak isterse (eşegin sahibi) şöyle der << beni memnun edecek şekilde öde>> fakat eğer satmak istemezse denetçi onu zorlamamalı. Bu Urukagina'nın Ningirsu ile yaptığı akittir.²⁰⁰

Neticede dünyevi liderlerin, ruhban sınıfını tahakkümü altına almasıyla “kutsal krallık” olarak niteleyebileceğimiz,²⁰¹ hükümdarın her alanda gücünü tanrı ve tanrıçalara dayandırdığı bir yönetim anlayışının doğduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan kullanılan bu tabir, kralın tanrı olduğunu ifade eden “ilâhi krallık” kavramından farklı olarak, ilâhi gücün yönetimdeki desteğini ifade etmektedir.²⁰² Şehir devletlerinin birbiriyle mücadele ettiği, kültürel birliğe karşın daha fazla kaynağa sahip olma isteğinden dolayı, siyasi birliğin kurulamadığı bu coğrafyada, ilâhi varlığın yönetimdeki en önemli etkilerinden biri: koruyucu karakteriyle, kenti için bir dünyevi savunucu seçmesidir. Bu bağlamda söz konusu seçimin alt metninde, ilâhi varlığın ve kralın korumacı niteliklerinin özdeşleştirilmesi bulunuyor olabilir. Öte yandan, kral bu seçilmişlik vasıtasıyla her türlü siyasi faaliyetini meşrulaştırmıştır. Bunun en iyi örneği Umma ve Lagaş devletleri arasında bir sınır anlaşmazlığı sebebiyle yaşanan savaşta, Lagaş'ın galip gelmesi ile zaferin anısına Lagaşlı Eanatum(MÖ 2450) tarafından yaptırılan Akbabalar Steli'dir. Stelin ön yüzünde hükümdar, düşman askerlerini ayakları altına almış ordusunun, önünde betimlenmişken, arka yüzünde, kentin tanrısı olan Ningirsu, düşmanı bir ağ

¹⁹⁹ Hans Kalsen, “Adalet Nedir”, *TBB Dergisi*, s.432-434.

²⁰⁰ Yıldırım, *Eskiçağ Mezopotamya'sında Liderler Krallar Kahramanlar*, s.40

²⁰¹ Harriet Crawford, *Ur the City of the Moon God*, Bloomsbury, London 2015, s.48.

²⁰² Nicole Brisch, “Gods and Kings: Divine Kingship in Ancient Mesopotamia”, *Religion Compass*, 7/2, s.38-39.

vasıtasıyla yakalamış şekilde tasvir edilmiştir.²⁰³ Bu bağlamda, aslında savaşanın ve düşmanı yakalayanın kentin tanrısı olduğu, ön yüzde kralın betimlenmesi ile de ilâhi varlık ile hükümdar arasında bir anlamda özdeşleştirmenin yapıldığı düşünülebilir. Bu bağlamda, Lagaş hükümdarlarından birisi olan Eanatum'un bir kraliyet yazıtında kullandığı ve kendisinin yabancı ülkelere karşı kazandığı zafer ile onlara boyun eğdirmesine atıfta bulunan: "Ningirsu(yabancı) topraklara boyun eğdirdi"²⁰⁴ ifadesi dikkate değerdir.

Yine Lagaş krallarından birisi olan Lugalzaggesi asi ve barbar olarak nitelendirdiği düşmanlarını yenmesinden sonra, gücünün ve meşruiyetinin kaynağı olan Sumer baş tanrısı Enlil'e şöyle dua etmektedir:

(Enlil) sevgili babacığım, duam adına;
Hayatıma (ek) can eklensin,
Asi topraklar huzur içinde yatsın,
İnsanlar çimenler kadar yaygın büyüsün,
Uygar toprak elverişli bir yer olarak görülsün,
Her zaman önde gelen çoban olayım²⁰⁵

Bir diğer Lagaş hükümdarı olan Entemena'nın, bir tapınak inşasını anlattığı kraliyet yazıtında ise, meşruiyetinin kaynaklarını belirttiği şu ifadeler yer almaktadır: "Entemena, Lagaş valisi, Ninan'nın sevgilisi, Ningirsu'nun büyük valisi, Enannatum'un oğlu, Lagaş valisi Ur-Nina'nın en büyük torunu, Lagaş kralı, ... inşa etti."²⁰⁶

İlâhi varlıkların yönetsel alandaki meşrulaştırıcı etkisine yönelik olarak örnekler çoğaltılabilir. Bununla birlikte, konumuz açısından önemli olan: tanrı ve tanrıçaların, yazılı belgelerin varlığı sebebiyle daha isabetli çıkarımların yapılabilirdiği Uruk Dönemi'nden itibaren, ihtiyaçlara bağlı olarak şekillenen çeşitli yollar vasıtasıyla yönetsel alanda destekleyici konumunda bulunmuş olmalarıdır.

²⁰³ Kuhrt, *Eskiçağ'da Yakındoğu*, C.I, s.46-48.

²⁰⁴ Stefano Seminara, "The World According to E-anatum the Narrative of the Events in E-anatum's Royal Inscriptions", *Vicino Oriente*, XXIV, s..

²⁰⁵ Tohru Maeda, "Royal Inscriptions of Lugalzaggesi and Sargon", *Orient*, XL, s.9.

²⁰⁶ C, J, Gadd, *Ur Excavation Texts Royal Inscriptions*, Order of the Trustees of the Two Museums, London 1928, s.3.

3. SUMER TANRILARI

3.1. An / Uruk

Sumer panteonunun Enlil ve Enki ile birlikte üçüncü büyük tanrısı olan ve MÖ 2500 yılına kadar (Erken Hanedanlar Dönemi IIIa sonu) tüm panteona liderlik eden tanrı An'ın ismi Sumerce “cennet” veya “gökyüzü” anlamına gelmektedir ve açıkça gök ile ilişkilendirilmiştir.²⁰⁷ Bu anlamda Sumerlilerce göğün kişileştirilmiş hali olarak tapınılan bu tanrının özelliklerini kavrayabilmek için, öncelikle antik insanın gece ve gündüz başının üzerinde gördüğü bu uçsuz bucaksız maviliğe bakma deneyiminin ve bu deneyimin yaratmış olabileceği duyguların anlaşılmasının gerekliliği göze çarpmaktadır.²⁰⁸

Yukarıda bahsedilen deneyim ve antik insanda yaratmış olabileceği duygular, Karen Armstrong tarafından şu cümlelerle ifade edilmiştir:

Başlarının üzerinde yükselen gökyüzü akıl almaz, uçsuz bucaksız, erişilemezdi. Ne başı vardı ne de sonu. Aşkın ve öteki olmanın ta kendisiydi. İnsanoğlu buna etki edemezdi. Yıldırımları, tutulmaları, fırtınaları, gökkuşakları ve göktaşlarının bitmeyen oyunları ile kendine ait hareketli bir yaşantıya sahip, ucu bucağı olmayan bir başka boyutu anlatırdı. Gökyüzünde olup bitenlere kafa yormak insanlara ürkü, zevk, huşu ve korku verirdi. Gökyüzü onları hem kendine çeker hem de iterdi.²⁰⁹

Bu cümlelerden de açıkça anlaşılabilceği gibi gökyüzü ve insan arasındaki ilişki baskın olarak korku, hayranlık ve saygı duygularını içermektedir ve bu duygular bir bütün olarak insanlık tarihinde gök ile bağdaştırılan tanrılara verilen adlar, sıfatlar ve özelliklerden de açıkça anlaşılmaktadır. Burada insanlık tarihi ifadesiyle konuya bütüncül olarak yaklaşılmasının nedeni: pek çok coğrafya ile kültürde gök ile ilişkilendirilmiş bir tanrıya rastlanmasından kaynaklanmaktadır.²¹⁰ Burada Jung'un arketip kuramı da konuya dahil edilirse, esasında gök tanrısı oluşturma eğiliminin bir arketip olduğu ve Sumerlilerde göksel tanrı An'da vücut bulduğu sonucuna ulaşılabilir.²¹¹ Bu bağlamda insanlığın ortak bilinçaltında yer etmiş olduğunu

²⁰⁷ Uhlig, *Sümerler Mezopotamya'nın Sıradışı Topluluğu*, s.25; Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, s.119; Abdullah Altuncu, *Sümerlilerin Din Tarihi*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2011, s.39; Douglas Frayne ve Johanna Stuckey, *a Handbook of Gods and Goddesses of Ancient Near East*, Eisenbrauns, USA 2021, s.18; Renate Marian ve Van Dijk, “Mesopotamian Gods and the Bull”, *Sociedades Precapitalistas*, 8/1, s.12.

²⁰⁸ Sami teolojisinde Anu. Detaylı bilgi için bk. s.30. Black ve Green, *Gods Demons and Symbols of Mesopotamia*.

²⁰⁹ Karen Armstrong, *Mitlerin Kısa Tarihi*, çev. Dilek Şendil, Merkez Kitaplar, İstanbul 2006, s.18.

²¹⁰ Mircea, Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan Özcan, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2009, s.61.

²¹¹ Jung, “Bilinç Dışına Giriş”, *İnsan ve Sembolleri*, ed. Carl Gustav Jung, çev. Ali Nihat Babaoğlu, Okyanus Yayınları, İstanbul 2007, s.68.

düşünebileceğimiz: göğe bakma eylemiyle gerçekleşen dinsel deneyim ve yaratılan Gök Tanrılarının pek çok ortak özelliği bulunmaktadır.

Bunlardan ilki göğe benzer şekilde uzak ve ulaşılmaz olarak düşünülmüş olmalarıdır. Bu tanrılar “Deus Otiosus” olarak adlandırılmışlardır ve kelime, belirli bir dinsel takvimlerinin olmayışı anlamına gelmektedir.²¹² Bu bağlamda: kişiler her zaman ve düzenli olarak değil, yalnızca zor durumda kaldıklarında, son çare olarak göksel tanrıya başvurumaktadırlar. Bahsedilen “Deus Otiosus” uzak gökteki tahtında oturmaktadır ve fiziki dünyada tasviri yoktur. Ayrıca o, bulunduğu konumda genellikle bilge bir ihtiyar olarak düşünülmüştür ve bu düşünceye uygun olarak kendisine “Baba”, “Babam”, “Babamız”, “Büyükbaba” gibi isimlerle seslenilmiştir. Baba olarak düşünülen bu yüce varlık, ayrıca, gök gürültüsü, yağmur ve gökkuşağı ile de ilişkilendirilmiştir. Çoğu zaman bekar olarak tasvir edilmekle beraber bazı kültürlerde evli ve çocuk sahibi olarak görülmektedir ve başlangıçtaki kozmik görevlerini daha sonra bir oğluna devrederek köşeye çekilmesi tipik özelliklerinden sonuncusudur.²¹³

Yukarıda sıralanan özelliklerin tamamının Tanrı An’ın özellikleriyle uyumlu olması onun, Sumer dininin “Deus Otiosus”u olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda hem ilk dinsel deneyimin gökyüzü ile yaşanmış olmasından, hemde “Deus Otiosus” adı verilen bu tanrı tipinin, dinler tarihi uzmanlarınca ilk tek tanrı olarak kabul edilmesinden²¹⁴ yola çıkılarak, tanrı An’ın tapınımının, panteonun diğer ilâhi varlıklarına göre daha eskiye dayandığını düşünmek mümkündür. Makamının (*Urug sag anna*/Göklerin Büyük Şehri) gökte olduğuna inanılmıştır ve bu makam uzak ve ulaşılamaz sıfatlarıyla betimlenmiştir. Çivi yazısı işareti tanrı için kullanılan yazı sembolüyle özdeşir.²¹⁵ Gökteki tahtında Tanrı An, diğer tanrılarının babası, tanrılar meclisinin başkanı ve evrenin sahibi olarak oturmaktadır.²¹⁶ Bu sebeple onun için sıkça kullanılan sıfatlar: “Büyük An”, “Baba An”, “Büyük Tanrılarının Babası”, “Tanrılarının Kralı” “Hükümdar”, “Efendi”, “Gökyüzünün Boğası”, “Gökyüzünün

²¹² Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, s.75-76.

²¹³ Tarmo Kulmar, “On Supreme Sky God From The Aspect of Religious History and in Prehistoric Estonian Material”, *Folklore*, 3/1, s.16-17; Giovanni Casadio, “The Politucus Myth and the History of Religion”, *Kernos*, 8, s.86.

²¹⁴ Harun Güngör, “Geleneksel Türk Dininde Din Anlayışı”, *Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu II*, Konya, 20-21 Kasım 1998, s.160.

²¹⁵ Uhlig, *Sümerler Mezopotamya’nın Sıradışı Topluluğu*, s.25.

²¹⁶ Jacobsen, *Karanlığın Hazinelei*, s.127.

Kralı” ve “Ülkeler Sahibi”dir.²¹⁷ An’a Sumerlilerin pek çok kentinde tapınılmakla beraber, ana kült merkezi “kentlerin anası” olarak adlandırılan ve Sumer tarihinin önemli politik merkezlerinden birisi olmuş Uruk ve buradaki *E-anna* tapınağıdır.²¹⁸ “Deus Otiosus” karakterine uygun olarak mühürler ve görsel materyaller üzerinde herhangi bir tasviri(dış görünüşünü betimleyecek şekilde) yoktur. Bu, muhtemelen doğasının bir getirisi olarak, insanların onu fiziken hayal ve tasvir etmelerinin imkansızlığından kaynaklanıyor olmalıdır. Fakat bazen boynuzlu taç tanrı An’ın sembolü olarak kullanılmıştır²¹⁹ ve burada bahsedilen boynuzlar bir boğaya aittir. Tarihöncesi çağlardan itibaren erilliğin ve eril bereketin sembolü olan boğa²²⁰ muhtemelen burada göksel olaylardan yağmur ile de sık sık ilişkilendirilen Tanrı An için bereket ve bolluk sağlayıcı olarak görülmesinden dolayı kullanılmıştır.²²¹ Gökyüzü ve yağmurun doğal ilişkisinin antropomorfik karşılığı da, yağmurun, Tanrı An’ın menisi olarak görülmesidir.²²² Nitekim Sumerlilere ait bir yaratılış efsanesinde, yer ve gök ayrıldıktan sonra, Gök olan Tanrı An’ın, kendisini değerli madenler ve taşlarla süsleyen Yer’e, dizini dayayarak menisini akıttığı ve Yer olan eşi Ki’nin döllenmesiyle bitki örtüsünün oluştuğu anlatılmaktadır.²²³ Bu bağlamda eril tanrı An, Sumer dini ideolojisinde tanrı ve tanrıçaları da içine alacak şekilde evrenin güçlü ebeveyni olması açısından oldukça önemli gözükmemektedir.²²⁴ Bu yaratıcı vasfı ve olasılıkla Sumer insanının tecrübe ettiği ilk ve en yüce dinsel deneyim(gök olarak) olması dolayısıyla, Tanrı An’a tüm yaratılmışların derin bir saygı ve korku ile boyun eğdikleri düşünülmüştür. Sumerlilere göre onun kararları sorgulanamaz, “emirleri göğün ve yerin temelidir.”

Erken Hanedanlık Dönemi IIIa’nın sonuna kadar Tanrı An, ortaya çıkan dünyevi karakterli yöneticilerin kutsal dayanak(yönetimlerini meşru kılmak ve

²¹⁷ Leick, *Historical Dictionary of Mesopotamia*, s.14; Douglas Frayne ve Johanna Stuckey, *a Handbook of Gods and Goddesses of Ancient Near East*, Eisenbrauns, USA 2021, s.19; Jacobsen, *Karanlığın Hazinelei*, s.128; Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, s.47; Harmuth Schmökel, “Sumer Dini II”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21/1, s.205.

²¹⁸ Leick, *Kentin Mucidi Mezopotamya*, s.63

²¹⁹ Douglas Frayne ve Johanna Stuckey, *a Handbook of Gods and Goddesses of Ancient Near East*, Eisenbrauns, USA 2021, s.19.

²²⁰ Fitnat Şimşek, “Eskiçağ Toplumlarında Boğa Algısı ve İnancı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10/52, s.597.

²²¹ Renate Marian ve Van Dijk, “Mesopotamian Gods and the Bull”, *Sociedades Precapitalistas*, 8/1, s.12.

²²² Francesca Rochberg, “Mesopotamian Cosmology”, *Companion to the Ancient Near East*, ed. Daniel Snell, Blackwell Publishing, Malden 2005, s.318.

²²³ Çığ, *Ortadoğu Uygarlık Mirası*, C.I, s.102.

²²⁴ David Adams, *Leeming Creation Myths of the World*, Greenwood Publishing Group, California 2009, s.249.

sağlamlaştırmak amacıyla) ihtiyaçlarını karşılamıştır. Bu anlayış çerçevesinde kralların bu tanrı tarafından seçildiğine ve başa geçen hanedanının babası olduğuna inanılmıştır.²²⁵ MÖ 2500 yılına gelindiğinde ise, Tanrı An'ın bu görevlerini büyük oğlu olarak kabul edilen Hava Tanrısı Enlil'e devrettiği ve giderek daha uzak bir tanrı haline geldiği görülmektedir ki²²⁶ bu, zamanla yetkilerini oğluna devreden “Deus Otiosus”un karakterine uygundur. Bununla birlikte, burada kastedilen Tanrı An'ın önemini tamamen yitirmesi değildir. Yalnızca uzaklaşması, daha çok düşünen, planlayan²²⁷ gözleyen, ağırbaşlı ve vakar sahibi bir tanrı portresi çizmeye başlamasıdır. Nitekim tanrının önem ve ağırlığını devam ettirdiği, Sumerlilerce An'ın oğulları olarak kabul edilen Tanrı Enlil ve Enki ile alakalı mitolojik anlatılardan da anlaşılmaktadır. Bunlardan bazılarında, tanrılar Enlil ve Enki'nin ne kadar yüce olduklarının vurgulanmasının araçlarından biri: Tanrı An'ın “sevdiği” ve “beğendiği” olduklarının belirtilmesidir.²²⁸

3.2. Asarluhhi / Eridu

Enki ve Damgalnunna çiftinin oğlu olarak kabul edilmektedir ve esasında, babasının ana kült merkezi olan Eridu kenti yakınlarındaki, Kuara isimli bir köyün tanrısıdır. Adının anlamı şimdiye dek anlaşılamamıştır²²⁹ ve Asarluhhi'nin tıpkı babası gibi büyü bilgisine sahip olduğu düşünülmüştür. Sonraki dönemlerde Sami teologlar tarafından kişiliği, Mezopotamya'nın önemli bölgesel tanrılarından birisi olan Marduk ile bütünleştirilmiştir.²³⁰

3.3 Enki / Eridu

Sumer panteonunun An ve Enlil ile birlikte üç büyük tanrısından bir diğeri olan Enki su ile ilişkilendirilmiştir²³¹ ve temelde bu ilişki sebebiyle, varoluşu derin bir anlam içeren, oldukça önemli bir tanrıdır. İsmi Sumer dilinde bey anlamına gelen *En* ve yer anlamına gelen *Ki*'nin birleşmesinden türemiş olup “Yerin-beyi” olarak

²²⁵ Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, s.47; Ebru Uncu, *Eski Mezopotamya Ve Yunan Dünyasında Din Ve Tanrılar*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2011, s.9.

²²⁶ Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, s.119.

²²⁷ Uhlig, *Sümerler Mezopotamya'nın Sıradışı Topluluğu*, s.36.

²²⁸ Bottéro ve Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, s.184-187.

²²⁹ Gwendolyn Leick, *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*, Routledge, New York 2003, s.13

²³⁰ Black ve Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü*, s.46.

²³¹ Ebru Uncu, *Eski Mezopotamya Ve Yunan Dünyasında Din Ve Tanrılar*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2011, s.11.

tercüme edilmektedir.²³² Mitolojik anlatılarda kendisinden haklı olarak *Nud.dim.mud* yani “imal etmek ve üretmekle ilgili olan” olarak da bahsedilmektedir. Uruk(Warka), Fara ve Cemdet Nasr metinlerinde bu tanrının ismine rastlanması ve Eridu kentinde gerçekleştirilen kazılarda, kendisine ait tapınağın buluntularının kronolojik olarak geriye gitmesi, araştırmacılara, bu tanrıya tapınımın eski olduğunu düşündürmüştür. Babası Gök Tanrısı An, annesi, ilksel deniz Tanrıça Nammu ağabeyi Tanrı Enlil’dir.²³³ Eşi ise Tanrıça Damgalnunna’dır ve Enki-Damgalnunna çiftinin, Asarluhhi isminde bir çocukları bulunmaktadır. Enki’nin ana kült merkezi Sumerlilerin en eski ve kutsal kenti olarak kabul edilen Eridu²³⁴ ve bu kentteki *E-abzu* tapınağıdır.²³⁵ Eridu kentinin tanrısı olan Enki’nin, aynı zamanda, İnsan yaşamının düzenine içkin olan tüm unsurların bulunduğu *Me* tabletlerinin yöneticisi olduğu düşünülmüş²³⁶ ve ailesiyle (eşi ve oğlu) birlikte Apsu’nun derinliklerinde yaşadığına, onun (Apsu) vekili olduğuna inanılmıştır.²³⁷ Bu tanrının ilâhi ve dünyevi olmak üzere iki farklı alemde, başrolde olduğu iki mitolojik anlatı ve Erken Hanedanlar Dönemi hükümdarlarına ait çeşitli kraliyet yazıtları vasıtasıyla açıklanacak olan görevleri, kabaca şunlardır: sahip olduğu üstün zeka, bilgi ve beceri ile, “Enlil’in çiftçisi”²³⁸ olarak, onun topraklarını düzenlemek, ilâhi ve dünyevi aleme kültürel olarak başkanlık etmek, olası bir sorunun çözüme kavuşturulması sebebiyle başvurulmuş bir merci olmak, bolluk, bereket ve şifaya kaynaklık etmek, hükümdarları bilgi, anlayış ve danışmanlığı vasıtasıyla desteklemektir. Mevcut tasvirlerinde, omuzlarının birinden Dicle diğerinden Fırat nehirleri akarken betimlenmiştir.²³⁹

Yukarıda da değinildiği üzere, Tanrı Enki, Sumerliler tarafından su ile ilişkilendirilmiştir ve bir doğal oluşum olarak, Sumer insanının yaşadığı coğrafyada, suya yüklenen anlam: bolluk, bereket, yaşam verme kudreti ve bilgeliktir. Bu bağlamda Tanrı Enki’nin başrolde olduğu tüm mitolojik anlatılarda, suya yüklenmiş

²³² Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, s.26.

²³³ Kramer ve Bottéro, *Mezopotamya Mitolojisi*, s.555; Leick, *Kentin Mucidi Mezopotamya*, s.33; Harmuth Schmökel, “Sumer Dini II”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21/1, s.206; Thorkild, Jacobsen, *The Harp That Once*, Yale University Press, New York 1987, s.150; Leick, *Sex and Eroticism in Mesopotamian Literature*, s.23.

²³⁴ William, W, Hallo, “Enki and Theology of Eridu”, *American Oriental Society*, 116, s.231.

²³⁵ Georges, Roux, “Sumerliler Denizden mi Çıktılar”, *Eski Yakındoğu Sumer’den Kutsal Kitaba*, ed. Jean Bottéro, Dost Kitabevi, İstanbul 2005, s.45.

²³⁶ Uhlig, *Sümerler Mezopotamya’nın Sıradaşı Topluluğu*, s.25.

²³⁷ Black ve Green, *Gods, Demons and Symbols of Mesopotamia*, s.76.

²³⁸ Kramer, *Tarih Sümer’de Başlar*, s.127.

²³⁹ Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, s.27.

olan bu nitelikleri taşıdığı görülür.²⁴⁰ Bu niteliklerden en çok vurgulanması olarak bilgeliğiyle, dünyevi alemde kaderleri tayin eden tanrı, Enki'dir.²⁴¹ Bu noktada kader kavramının Sumerliler tarafından ne şekilde anlaşıldığının tekrar vurgulanması gerekmektedir. Modern çağda kişilerin büyük çoğunluğunun mensup olduğu monoteist dinlerde kader kavramı: insanların hayatları boyunca karşı karşıya kaldıkları olay, durum ve kişilerin, tek ve en yüce otorite olan ilahi güç tarafından belirlendiği ve içerisinde bir bilgelik barındırdığı şeklinde anlaşılmaktadır. Sumer dini anlayışında ise kader: evrenin tüm unsurlarının (tanrılar, tanrıçalar, insanlar, bitkiler, nehirler, balıklar, akarsular, dağlar...) görevleri ve bu görevleri uygun şekilde icra etmeleridir.²⁴²

Kader tayinlerinin yani evrendeki düzenlemenin anlatıldığı mit, Samuel N. Kramer tarafından “Enki ve Dünya Düzeni: Kültürel Süreçlerin Düzenlenmesi”²⁴³ başlığı altında aktarılmıştır.²⁴⁴ Sekiz sütunlu bir tablette 466 satır halinde yazılmış bu mitin²⁴⁵ konusunu tanrı Enki'nin, hava tanrısı Enlil'den aldığı ve çeşitli atamaları özgürce yapabilmeyi de içeren yetki ile, evreni teknik ve kültürel açılarından düzenlemesi oluşturmaktadır. Bu mitolojik anlatıda ilk göze çarpan Tanrı Enki'nin beceriklilik ve kendine has bir tekniğe sahip olma²⁴⁶ özelliğidir ve sahip olduğu bu özellikler nedeniyle, Tanrı Enlil tarafından evrenin düzenlenmesi işi için seçilmiş görünmektedir. Bu bağlamda becerisini kullanan Enki, Sumer evreninin henüz var olmayan unsurlarını kendine has tekniği ve ustalığıyla yaratır. Halihazırda mevcut olan unsurlara ise bir düzen verir.²⁴⁷ Bahsedilen mitte tanrının ön plana çıkarılan ikinci özelliği ise: bolluk ve bereket sağlayıcı olmasıdır. Tanrı Enki, tıpkı suyun geçtiği mekanlardaki verimi arttırması ve bol ürün elde edilmesini sağlaması gibi, yeryüzüne bolluk ve bereket getirir. Bu noktada o, hem insanların hem de tanrıların beslenmesini sağlaması açısından önemlidir. Yani bir anlamda tıpkı suyun yoksunluğu durumu gibi, Enki'nin bolluğu yaratma tekniği olmaksızın, insan ve tanrıların

²⁴⁰ Michael Witzel, “Water in Mythology”, *The Journal of the American Academy of Arts & Sciences*, s.19.

²⁴¹ Bottéro ve Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, s.169.

²⁴² Çığ, *Ortadoğu Uygarlık Mirası*, C.I, s.57.

²⁴³ Mitin tam metni için bk. s.84-86 Samuel, Noah, Kramer, *Sumerian Mythology*, Global Grey, 2016.

²⁴⁴ Mitin tam metni için bk. s.184-201. Bottéro ve Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*.

²⁴⁵ Çığ, *Uygarlığın Kökeni Sumerliler*, C.I, s.71.

²⁴⁶ Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, s.125.

²⁴⁷ Herman Vanstiphout, “Why Did Enki Organize the World”, *Sumerian Gods and Their Representations*, ed. I.L, Finkel vd., Styx Publications, Groningen 1997, s.120-122.

yaşamlarını devam ettirmelerinin imkansızlığı göze çarpmaktadır.²⁴⁸ Tanrının bolluk ve bereket için kullandığı teknik ise onun doğal özelliklerine içkindir. Bu bağlamda Sumer evrenindeki bolluğun yaratımı için, bazen yalnızca konuşması, bazen de yürümesi yeterli görülür. Bu özellik adı geçen mitin aşağıda verilecek olan satırlarında açıkça vurgulanmıştır:

Ey saygıdeğer Enki, insanların hepsinin hükümdarı sensin
Sen konuşur konuşmaz her şey bollaşır.
Yeryüzüne bolluk gelir,
Dalların [...] meyvelerle ağırlaşır
Tanrıların [...] nı süsler ve zenginleştirir!
...
Ve de [...] hazırlanmış tarlalarını sürdüğünde(...)
Dağlar ve tepeler gibi yığılır daneler [emrin üzerine] (...)
Benim tartışılmaz düzenin yüce efendisi,
Benim emrimle yapıldı yenilikler,
Ağullar çitle çevrildi benim emrimle
Göğe dokunsam bolluk yağmuru boşanır.
Toprağa dokunsam işte kabarır sular.
Yemyeşil çayırlara dokunsam,
Emrimle dağ gibi yığılır daneler!²⁴⁹

Enki'nin evreni düzenlemesinin anlatıldığı bu mitte göze çarpan üçüncü özelliği: öğretmenlik olarak isimlendirilebilir. Tanrı burada; bilgeliği, becerikliliği ve kendine has tekniğini kullanarak, çeşitli Sumer kentlerine bahsettiği bilgilerle onların gelişimini sağlamakta, tanrının niteliğini vurgulayıcı bir ifade kullanılırsa, şeylerin nasıl yapılacağını öğretmektedir.²⁵⁰ Bunun, bir anlamda Sumer insanının, kentlerin gelişmişlik düzeyleri için ideolojisinin yaratımını sağlamış olması anlamına geldiğini düşünmek mümkündür. Öte yandan kentlerin bu kazanımları, Tanrı Enki'yi gelişim için gerekli olan her türlü bilginin de kaynağı haline getirmektedir. Yani bu tanrı, tek başına bir olgu olarak bilgiyi de kutsallaştırmış görünmektedir. Nitekim Sumer rahiplerinin dini bilgilerine referans olarak Tanrı Enki'yi gösterdikleri, Sumer dünyasında dine içkin bir olgu olarak büyücülüğün ve büyücülük bilgisinin sahibi ve

²⁴⁹ Bottéro ve Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, s.184-188.

²⁵⁰ Armstrong, *Mitlerin Kısa Tarihi*, s.45-46.

öğreticisinin de Tanrı Enki olduğu bilinmektedir.²⁵¹ Böylece denilebilir ki Enki, ilâhi alem ve insanlar aleminde hem teknik hem de dini bilginin ana kaynağıdır. Bu bağlamda ilâhi alemde ortaya çıkan bir problem karşısında, bazen, Tanrıların Kralı olarak adlandırılmış olan Enlil dahi çaresiz kalırken, bilgeliği ve zekasıyla ön plana çıkmış olan Enki, sorunları daima bir çözüme kavuşturmuştur.²⁵² Bu özelliğine bir örnek olması açısından Anunnalar adı verilen tanrılar topluluğunun, Tanrı Enki'yi övdüğü şu dizeler verilebilir: “Enki bolluğun efendisi, Anunna'nın büyücüsü; Enki, geniş bir zihinle Anunna'nın en yüksek hükümdarı.” Ek olarak tanrı Enki'nin su ile ilişkisinin, Sumer insanı tarafından onun şifa veren bir güç olarak görülmesini sağladığını ve insan hayatının bu denli içinde olmasının, ayrıca çoğu kez bilgece ve müşfik bir tavır takınmasının onu, halka yakın ve sevilen bir tanrı haline getirdiğini de belirtmek gerekmektedir.²⁵³ Öte yandan, Tufan anlatısının Babil versiyonunda, tanrıların insanları yok etmek üzere aldıkları kararı Kral Zi-ud-sura'ya (Utnapiştım) bildiren tanrı Enki olarak geçmekte ve bu açıdan insanlığı kurtaran bir tanrı olarak gösterilmektedir. Anlatının Sumer versiyonunda ise, Zi-ud-sura duvarın içinden, tufanın gerçekleşeceğine dair haber veren bir ses duyar ancak, sesin kime ait olduğu bilinmez.²⁵⁴

Tanrı Enki ile alakalı ikinci mitolojik anlatı “Enki ve Ninhursag,” “Tanrı Enki ve Tanrıça Ninhursag: Sumer Cenneti” olarak adlandırılmıştır.²⁵⁵ Hikaye Sumer cenneti adı verilen Dilmun'da geçmekte ve mitin yazılma amacı: doğum tanrıçaları başta olmak üzere çeşitli tanrı ve tanrıçaların yaratımı ve görevlendirilmelerini açıklamak olarak gözükmektedir.²⁵⁶ Yani esasında bir orijin mittir. Bahsedilen mit, başrollerinden biri olarak tanrının övülmesi ve yüceltilmesini de içermekle birlikte, zekâsı kurnazlığı dışlamayan ve Sumer'in belirli fallik özelliklere sahip tek tanrısı

²⁵¹ McCall, *Mezopotamya Mitleri*, s.50; Abdullah Altuncu, *Sümerlilerin Din Tarihi*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2011, s.31-32; Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, s.75.

²⁵² Hook, *Ortadoğu Mitolojisi*, s.30; Kramer, *The Sumerians*, s.148.

²⁵³ Adam Falkenstein, “The Anunna in The Sumerian Tradition”, *The Anunnaki Gods According to Ancient Mesopotamian Sources*, ed. Michael S. Heiser, çev. D. Clapper, Blind Spot Press, New Jersey 2018, s.23; Harmuth Schmökel, “Sumer Dini II”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21/1, s.207; Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, s.27.

²⁵⁴ Jeremy Black ve Graham Cunningham, *The Literature of Ancient Sumer*, Oxford University Press, New York 2006, s.213.

²⁵⁵ Mitin tam metni için bk. s.37-41. Samuel Noah Kramer, “Sumerian Myths and Epic Tales”, *Ancient Near Eastern Text Relating to the Old Testament*, ed. James Pritchard, Princeton University Press, New Jersey 1969.

²⁵⁶ Nico W. Visser, “Enki and Ninhursag: a Rehabilitation”, *Dutch Volume*, s.7.

olarak Enki'nin;²⁵⁷ cinsel doyumsuzluk, zaaf ve gücünün özellikle ön plana çıkarılması: su-sperm-bereket ilişkisi bağlamında, tanrının hayat verme gücünü vurgulama amacına yönelik olarak gözükmetedir.²⁵⁸

Mitin geçtiği mekân olarak Dilmun, “saf, temiz, aydınlık ve kutsal”²⁵⁹ bir yerdir. Fakat burada içme suyu bulunmamaktadır. Tanrıça Ninhursag Enki'den Dilmun için su sağlamasını ister, Enki'nin bu isteğe olumlu yanıt vermesiyle Dilmun, bitkisel ve hayvansal yaşam için zaruri olan suya kavuşur. Böylece mitin giriş kısmında, Enki'nin “yaşam veren” olarak üstü kapalı bir biçimde övüldüğü göze çarpmaktadır. Bundan sonra Enki, bu kutsal yerde Tanrıça Ninhursag ile cinsel münasebete girer ve bu münasebetten Ninmu isminde bir tanrıça dünyaya gelir. Tanrıça o denli güzeldir ki, Enki bu güzellik karşısında kendine hâkim olamayarak kızı olan Ninmu ile de birliktelik yaşar ve bu birliktelikten de, Ninkurra isimli bir başka tanrıça doğar. Enki'nin güzelliğe olan zaafının ve üreme isteğinin yeniden devreye girmesiyle, Tanrıça Ninkurra ile bir birlikteliği olur ve bu kez de Uttu isminde bir tanrıça dünyaya gelir. Neticede Enki'nin bir dizi enest ilişkisi vasıtasıyla, “Sumer Doğum Tanrıçaları” olarak adlandırılan ilahe grubu oluşmuş olur. Bu noktada konumuz açısından önemli olan: bereketle ilişkilendirilen doğum tanrıçalarının oluşumunun, Tanrı Enki ile olan cinsel münasebete bağlanmasıdır. Yani tanrıçaların bereketinin ana kaynağı olarak, Tanrı Enki görülmüş ve onun, menisi ile bereket ve bolluğun ana kaynağı olduğu vurgulanmış gibi gözükmetedir. Mitin devamında tanrıça Ninhursag'ın, tanrıça Uttu'nun rahminden Enki'nin spermini alarak sekiz adet bitki üretmesi ve sonrası her bitkiden bir ilahi varlığın sorumlu tutulması, yine Enki'nin su ve bereket ile ilişkilendirilmiş olan menisi olmaksızın, yaratımın olamayacağı mesajını verir gibi gözükmetedir.

Sumer yönetimsel alanında, Tanrı Enki'nin gücü An ve Enlil gibi panteonun iki büyük tanrısı ile kıyaslanabilecek düzeyde değildir, yani Enki, hiçbir zaman iktidara gelecek olan hanedanın belirleyicisi olmamıştır. Bununla birlikte, bilgeliğin ve aklın tanrısı olarak, hükümdarların, bulundukları tahta layık olmalarının bir ölçütü olan, bilgelik ve “iyi anlayış” (feraset) özelliğinin kaynağı ve bahşedicisi olarak görülmüştür. Bu bağlamda, hükümdarların güçlerini pekiştirmek ve meşrulaştırmak

²⁵⁷ Leick, *Sex and Eroticism in Mesopotamian Literature*, s.21-22.

²⁵⁸ Keith Dickson, “Enki and Ninhursag: the Trickster in Paradise”, *Journal of Near Eastern Studies*, 66/1, s.8.

²⁵⁹ Samuel Noah Kramer, *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, çev. Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2000, s.52.

için ihtiyaç duydukları kutsal bilginin kaynağı olmuştur ki, krallar, *Geştu* adı verilen bu bilgelik sözlerini kulakları vasıtasıyla aldıklarını iddia etmişlerdir. Aşağıda sırasıyla verilecek olan, Erken Hanedanlar Dönemi hükümdarlarından, Enmetena, Ur Lumma ve Lugalzaggesi'nin kraliyet yazıtlarında, tanrı Enki her zaman, bilgeliğiyle bir danışman ve rehber olarak gösterilmiştir.

Enlil tarafından asa bahşedilen Lagaş şehri hükümdarı Enmetena, Ningirsu'nun büyük şehir hükümdarı, Nanşe'nin kalbinde seçilen, Enki tarafından bilgi verilen.

Enlil'in güçlü şehir hükümdarı, İnanna tarafından aday gösterilen kral, İştaran'ın sevgili dostu, Enki'nin danışmanlığında, ... yanında yer alan lord.

Lugalzaggesi, Uruk kralı, ülkenin kralı, An'ın isib-rahibi, Nisaba'nın lumah rahibi, Enlil'in büyük şehir hükümdarı, toprakların kralı An tarafından ... bakılır, Enki tarafından bilgi verilir...²⁶⁰.

3.4. Enkimdu

Tanrı Enkimdu, tanrıların görevlendirilmesini de içeren evrenin düzenlenmesinde, Tanrı Enki tarafından Sumer su kanalları ve bentlerini denetlemekten sorumlu tutulan,²⁶¹ ayrıca saban ve boyunduruğun yaratılmasından sonra, bu iki tarım aracı vasıtasıyla açılan arkların korunması görevinin verildiği²⁶² ikinci dereceden bir tanrıdır. Bu görevlendirme sebebiyle kendisinden, “bent ve kanalların efendisi”²⁶³ “çiftçi tanrısı” ve “Enlil'in çiftçisi”²⁶⁴ şeklinde de söz edilmektedir. Ayrıca ileride değinilecek olan ve Tanrıça İnanna'nın eş seçimini anlatan mitte, çoban tanrı Dumuzi'nin rakibi olan çiftçi tanrı rolüyle karşımıza çıkacaktır.²⁶⁵

3.5. Enlil / Nippur

İsminin anlamı “fırtınanın beyi” olan ve bazı mitolojik anlatılarda *Nunamnir* olarak da adlandırılan Enlil, Sumer panteonunun An ve Enki ile birlikte üç büyük tanrısından biridir. Sumerlilerin, evrenin yaratılışını anlattıkları mite göre: Enlil'in babası, zamanla yetkilerini oğlu Enlil'e devrederek, dünyevi işlerden uzaklaşan Deus Otiosus tanrı An, annesi, mitte onun dişil karşıtı olan Yer, yani Ki'dir. Kardeşi su tanrısı Enki, eşi ise tahıl tanrıçası olan Ninlil'dir. Mitolojik anlatılara göre, Enlil-Ninlil

²⁶⁰ Peeter Espak, *The God Enki Sumerian Royal Ideology and Mythology*, Tartu University Press, Tartu 2010, s.24-31.

²⁶¹ Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, s.127.

²⁶² Çığ, *Uygarlığın Kökeni Sumerliler*, C.I, s.70.

²⁶³ Black ve Green, *Gods, Demons and Symbols of Mesopotamia*, s.76.

²⁶⁴ Leick, *A Dictionary of Near Eastern Mythology*, s.45.

²⁶⁵ Hook, *Ortadoğu Mitolojisi*, s.36-37.

çiftinin çocukları; fırtına ve savaşla ilişkilendirilmiş olan Ningirsu, ay tanrısı Nanna, yer altı tanrıları Meslemtaea, Ninazu ve “kanalların efendisi”²⁶⁶ olarak toprakla ilişkilendirilmiş bir tanrı olan Enbilulu’dur.²⁶⁷ Enlil’in kutsal mekanı, önemi, Enlil’in panteondaki önemine koşut olan Nippur kenti²⁶⁸ ve adı geçen kentteki, ismi, “kat kat dağ”²⁶⁹ manasını taşıyan *e-kur* tapınağıdır.²⁷⁰ İkonografide, esasında babası An’a ait olan boğa boynuzlu taç ile temsil edilmiştir.²⁷¹

Yukarıda bahsedildiği üzere panteonun üç büyük tanrısından biri olan Enlil’in ilk özelliği: kozmik düzeyde, Yer ve Gök’ü birbirinden ayıran ve daha sonra Yer’i ele geçirerek, buradan hayatın tüm nimetlerinin ortaya çıkmasını sağlayan tanrı olmasıdır.²⁷² Burada kullanılmış olan hayatın nimetleri ifadesi, ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayanan Sumer halkı için, toprağın verimliliği bağlamında, bitkiler ve tahılları içermektedir. Enlil’in hayatı ve hayatın nimetlerini yaratırken kullandığı güç ise, Sumer mitolojisinde tanrılar için sık kullanılan cinsel bir metafor olarak onun menisidir. Erkeklik organını bir dağa dürten Enlil, menisini boşaltarak önce yaz ve kış mevsimlerinin, yani mevsimsel döngünün oluşmasını sağlar ki, toprağın verimi ilk olarak bu döngünün düzenli şekilde gerçekleşmesine bağlıdır. Bundan sonra Enlil, gözlerini Mezopotamya coğrafyasını besleyen iki nehre yani Fırat ve Dicle’ye çevirerek onları dölleri ve su kaynaklarının oluşumunu sağlar.²⁷³ Böylece bahsi geçen ilahi varlık, Sumerlilerin ideolojisinde, hayatın kaynağı olan bir tanrı haline gelir. Bununla birlikte çeşitli ilahi ve mitlerde merhametli, babacan, ağıtlarda ise, acımasız ve yıkıcı olarak birbirine zıt iki karaktere sahip olarak tasvir edilmesi,²⁷⁴ Jacobsen’in de belirttiği gibi, onun kozmik düzeydeki görevi ve ilişkilendirildiği doğal kuvvet ile alakalı görünmektedir. Tanrı Enlil’in meydana getirdiği mevsimsel döngü, bünyesinde; sıcaklık ve toprağa can veren yağmurları barındırdığı gibi, kıtlığı beraberinde getirebilecek kuraklığı, sel, taşkın ve fırtınalarla tüm emeklerin heba

²⁶⁶ Jacobsen, *Karanlığın Hazinelei*, s.133; Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, s.26; Giovanni Casadio, “The Politucus Myth and the History of Religion”, *Kernos*, 8, s.86; Çığ, *Uygırlığın Kökeni Sumerliler*, C.I, s.53-54; Leick, *Sex and Eroticism in Mesopotamian Literature*, s.23; Jacobsen, *Karanlığın Hazinelei*, s.133; Bottéro ve Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, s.124.

²⁶⁷ Çığ, *Uygırlığın Kökeni Sumerliler*, C.I, s.54-56.

²⁶⁸ Kramer, *The Sumerians*, s.119.

²⁶⁹ Pek çok dinin kullanmış olduğı kutsal dağ metaforu, dağların gök ile yer arasında yani kutsal olanla dünyevi olan arasında bağ kurulmasını sağlayan fiziki mekan olarak düşünölmüş olmasından kaynaklanmaktadır. Detalı bilgi için bk. s.21. Armstrong, *Mitlerin Kısa Tarihi*.

²⁷⁰ Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, s.81.

²⁷¹ Black ve Green, *Mezopotamya Mitolojisi*, s.101.

²⁷² Kramer, *Tarih Sümer’de Başlar*, 123-125

²⁷³ Çığ, *Ortadoğı Uygırlık Mirası*, C.I, s.102.

²⁷⁴ Kramer, *Tarih Sümer’de Başlar*, s.122.

olmasına neden olabilecek oldukça sert doğa olaylarını da barındırmaktadır. Bu bağlamda o, isteğine bağlı şekilde, toprağa can vererek hayatı yaratabileceği gibi, hiçbir neden olmaksızın insanlığın sonunu getirecek bir kararı da alabilecek güce sahiptir. Nitekim tufan olayında, herhangi bir neden belirtmeksizin insanlığı yok etme kararını alan tanrı, Enlil'dir.²⁷⁵

Aşağıda verilecek olan ilahi, övgü ve ağıt türlerinden alınmış pasajlar, onun birbirine zıt özellikleri barındıran karakterini etkileyici bir üslupla anlatmaktadırlar.

Sen bir tanrısın! sen bir tanrısın!
Enlil, sen bir tanrısın, sen bir tanrısın!
Nunamnir, sen bir tanrısın, sen bir tanrısın
Sen (büyük) sonuçların tanrısısın.
Ambarların tanrısı sensin!
Arpanın büyümesini sağlayan bir tanrısın!
Asmaları büyütüp geliştiren de sensin!
Gökyüzünün tanrısı, bolluğun tanrısı,
Yeryüzünün tanrısı da sensin!..²⁷⁶.

Ulu dağ Enlil olmaksızın,
Hiçbir kent kurulmaz, hiçbir ev yapılamazdı,
Hiçbir ahır kurulmaz, ağıl çatılamazdı,
Hiçbir kral yükselmez, hiçbir soylu rahip doğmazdı,
Hiçbir mah-rahip, hiçbir soylu rahibe koyun kehaneti ile seçilmezdi,
İşçilerin ne idarecisi ne de denetçisi olmazdı.
Irmakların coşkun suları dolup taşmazdı.
Denizin balıkları sazlıklara yumurta bırakmaz,
Göğün kuşları engin yeryüzüne yuva kurmazdı,
Gökyüzünde sürüklenen bulutlar nemlerini indirmez,
Ovaların gurur otlar ve bitkiler filizlenmezdi,
Tarlalar ve çayırarda zengin tahıllar yeşermez,
Dağormanlarında yetişen ağaçlar yemişlerini vermezdi²⁷⁷.

Kudretli Enlil,
Sözleri değiştirilemez,
O bir fırtınadır, sığır ahırlarını yok eden,
Koyun ağılını kökünden söken,

²⁷⁵ Hook, *Ortadoğu Mitolojisi*, s.32.

²⁷⁶ Jacobsen, *Karanlığın Hazinelei*, s.133-135.

²⁷⁷ Samuel, Noah, Kramer, *Sümerler*, çev. Özcan Buze, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002, s.163-164.

Köklerim yırtıldı! ormanlarım çırılçıplak kaldı!

...

O kutsal zihinde,

Bana karşı ne planlanıyor?

Bir ağ örüyor. Düşman bir ağ.

Bir tuzak kuruyor: düşman bir tuzak.

Suları karıştırdı ki balıkları yakalayacak,

Ve ağını fırlattı ki,

Kuşları da (aşağı) indirecek²⁷⁸.

Tanrı Enlil'in ikinci önemli özelliği: evrenin düzenlenmesi işinde asıl planlayıcı olması ve hiyerarşik olarak kendisinden aşağıda bulunan tanrılar için belirlediği görevlerle bu planı uygulatmasıdır.²⁷⁹ “Enki ve Dünya Düzeni: Kültürel Süreçlerin Düzenlenmesi” başlıklı mitolojik anlatı, her ne kadar evrenin düzene konması ve Sumerliler için, şeylerin doğası, görevleri anlamına gelen kaderlerin belirlenmesinde, Tanrı Enki'yi ön plana çıkarsa da,²⁸⁰ bahsi geçen düzenlemenin asıl planlayıcısı, namtar²⁸¹ ve kader tabletlerinin sahibi, kendisine “Memleketler İlâhı”, “Karabaşlıların Hükümdarı” ve “Vatanın Babası” olarak da seslenilen tanrı Enlil'dir. Bu bağlamda, onun, en karmaşık olayları bile herhangi bir yardıma ihtiyaç duymadan çözebilen kutsal zihni olmaksızın, evrende hiçbir doğal ve kültürel unsurun var olmayacağına inanılmıştır.²⁸²

Yönetimsel alanda ise hem ilâhi varlıklar hem de insanların hükümdarı tanrı Enlil'dir. Onun, ilâhi varlıkların yani Sumer panteonun başı, dünyevi alemde, kent hükümdarlarının belirleyicisi olma görevi esasında, Sumerlilerin Deus Otiosus'u olan Tanrı An'ın görevlerini devralmış olmasıyla alakalı görünmektedir.²⁸³ Nitekim daha önce Tanrı An için kullanılmış olan, “Gök ve Yerin Kralı”, “Bütün Ülkelerin Kralı”, Tanrıların Babası”²⁸⁴ unvanlarının, zamanla tanrı Enlil için kullanılmaya başlanmış olması bunu kanıtlar niteliktedir. Bu görevlerin neden Tanrı Enlil'e geçtiği yönündeki

²⁷⁸ Jacobsen, *Karanlığın Hazineleri*, s.136.

²⁷⁹ Hook, *Ortadoğu Mitolojisi*, s.27.

²⁸⁰ Kramer, *Sumerian Mythology*, s.84-86.

²⁸¹ Tanrı Enlil'in dünya ile ilgili idari hükümlerini ifade eden kelime. Detaylı bilgi için bk. s.25. Abdullah Altuncu, *Sümerlilerin Din Tarihi*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2011.

²⁸² McCall, *Mezopotamya Mitleri*, s.39; Harmuth Schmökel, “Sumer Dini II”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21/1, s.205; Jacobsen, *Karanlığın Hazineleri*, s.136; Çığ, *Sumerli Ludingirra*, s.16;

²⁸³ Okay Pekşen, *Eski Mezopotamya'da Din Siyaset İlişkisi*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş 2017, s.9.

²⁸⁴ Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, s.120.

bir sorunun cevabı ise, “Deus Otiosus” adı verilen tanrıların evrensel olan karakteri ile alakalıdır. Bu bağlamda bahsedilen tanrı tipinin mevcut olduğu pek çok kültürde, gök tanrısı olan Deus Otiosus’un görev ve yetkilerini en büyük oğluna bırakarak dünyevi alemden uzaklaşması durumu söz konusudur.²⁸⁵ Bahsedilen evrensel değişime uygun şekilde, zamanla babası Tanrı An’ın görevlerini devralan Enlil,²⁸⁶ Sumer panteonunun başı olarak kutsal kenti Nippur’da toplandığına inanılan²⁸⁷ tanrılar meclisine de başkanlık etmiştir.²⁸⁸ İlâhi alemde panteonun başı ve “Tanrıların Kralı” olarak Enlil, tanrı ve tanrıçalar arasında meydana gelecek olası bir anlaşmazlıkta “değişmez sözü” ile karar merci konumunda yer almıştır.²⁸⁹ Nitekim Lagaş ve Umma kent devletleri arasında uzun yıllar devam eden ve Sumer ideolojisinde aslında Lagaş kenti tanrısı Ningirsu/Ninurta ile Umma kent tanrısı Şara arasında gerçekleştiğine inanılan sınır anlaşmazlığında, tarafların sınırını adil bir şekilde belirleyen tanrı, Enlil’dir.²⁹⁰

Bahsi geçen görevi ve bu görevle bağlantılı olarak ilâhi alemdeki yüceliği, ona adanmış bir ilahinin aşağıdaki kısmında şu ifadelerle dile getirilmektedir:

Emirleri uzaklara erişen, sözü kutsal olan Enlil,
Bildirileri değiştirilemeyen, yazgıları sonsuza dek belirleyen efendi,
Yükselttiği bakışları ülkeyi baştanbaşa tarayan,
Yükselttiği ışığı bütün ülkenin yüreğini okuyan,
Ak kürsüde, yüce kürsüde sınırsızca oturan Enlil,
Gücün, efendiliğin, prensliğin hükümlerini yerine getirir.
Yer tanrıları onun önünde korkuyla eğilir,
Gök tanrıları onun önünde saygıyla eğilir.²⁹¹

Dünyevi hayatta, MÖ 2500 yılından itibaren babası An’ın yerini alan Enlil ve rahiplerce idare edilen dini(özerk) bir merkez olarak Nippur,²⁹² hükümdarlık esasını

²⁸⁵ Giovanni Casadio, “The Politucus Myth and the History of Religion”, *Kernos*, 8, s.86.

²⁸⁶ Francesca Rochberg, “Mesopotamian Cosmology”, *A Companion to the Ancient Near East*, ed. Daniel Snell, Blackwell Publishing, Malden 2005, s.318.

²⁸⁷ Okay Pekşen, *Eski Mezopotamya’da Din Siyaset İlişkisi*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş 2017, s.19.

²⁸⁸ Ebru Uncu, *Eski Mezopotamya Ve Yunan Dünyasında Din Ve Tanrılar*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2011, s.10.

²⁸⁹ Kramer, *Tarih Sümer’de Başlar*, s.66.

²⁹⁰ Mehmet Kurt ve Esra Bulut, “Enlil Kültünün Mezopotamya Topluluklarının Siyasal Ve Sosyo-Kültürel Yapısına Etkisi”, *Mezopotamya’nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu Ve Yönetim Anlayışı*, ed. L. Gürkan Gökçek vd., Değişim Yayınları, İstanbul 2019, s.168.

²⁹¹ Kramer, *Tarih Sümer’de Başlar*, s.122-123.

vermek suretiyle hakimiyetin kimde olacağını belirleyen, bu bağlamda hükümdarın kendini kabul ettirme, meşru olma ihtiyacına yanıt veren en yüksek otorite haline gelmiştir.²⁹³ Enlil'in yönetsel alandaki bu gücü Sumerliler tarafından "onun izni olmaksızın hiçbir kral yükselemez makamına"²⁹⁴ şeklinde ifade edilmiştir. Ek olarak, bahsi geçen tanrının, sahip olduğu bu üstün konumuyla, Erken Hanedanlar Dönemi'nden itibaren ortaya çıkmaya başlayan tüm Sumer coğrafyasına hakim olma temayüllerinin bir sonucu olarak bölgesel hakimiyete işaret eden "Lugal Kalama" yani büyük kral unvanını veren tek yetkili merci olma konumunda bulunmuştur.²⁹⁵

Aşağıda sırasıyla: Eanatum, Enanatum I, Gisa-Kidu ve Lugalzaggesi isimli Erken Hanedanlar Dönemi hükümdarlarının kraliyet yazıtlarında, Tanrı Enlil'den her zaman güç ve yetkiyi veren olarak söz edilmiştir.

Lagaş kralı Eanatum, Enlil tarafından güç verildi, Ninhursag tarafından gerçek sütle beslendi, İnanna tarafından iyi bir isim verildi, ..., Enki tarafından bilgi verildi.

Abzu'nun büyük habercisi Hendursag'a: Enlil tarafından aday gösterilen Lagaş şehir hükümdarı Enanatum, Nanşe'nin kalbinde seçilen, Ninhursag tarafından gerçek sütle beslenmiş, Ningirsu'nun büyük şehir hükümdarı, gerçekten İnanna tarafından çağrıldı, Hendursag tarafından aday gösterildi, ..., Lagaş şehir hükümdarı Akurgal'ın oğlu.

Enlil'in güçlü şehir hükümdarı, İnanna tarafından aday gösterilen kral, İştaran'ın sevgili dostu...

Lugalzaggesi, Uruk kralı, ülkenin kralı, An'ın İsib-rahibi, Nisaba'nın lumah rahibi..., Enlil'in büyük şehir hükümdarı....²⁹⁶

3.6. Enzag / Dilmun

Enzag'ın kelime anlamının, "hurma ağacı üreten bey" veya "refah üreten bey" anlamlarına geldiği düşünülmeyle beraber, Sumer mitolojisinde kendisinden Sumer cenneti olan "Dilmun'un Efendisi" olarak da söz edilmektedir. Bu tanrı, "Enki ve Ninhursag" isimli mitolojik anlatıda, Enki'nin sekiz hasta organını iyileştirmek üzere, ana tanrıça Ninhursag tarafından vücuda getirilen sekiz ilâhi varlıktan bir tanesidir. Mite göre Enki sağlığına kavuştuktan sonra minnettarlığının bir ifadesi olarak, bahsi geçen sekiz tanrı ve tanrıçanın kaderlerini çeşitli görevlendirmeler yaparak

²⁹² Okay Pekşen, *Eski Mezopotamya'da Din Siyaset İlişkisi*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş 2017, s.19-20

²⁹³ Harmuth Schmökel, "Sumer Dini II", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21/1, s.212.

²⁹⁴ Thorkild Jacobsen, *The Treasures of Darkness*, Yale University Press, London 1976, s.100.

²⁹⁵ Mehmet Kurt ve Esra Bulut, "Enlil Kültünün Mezopotamya Topluluklarının Siyasal Ve Sosyo-Kültürel Yapısına Etkisi", *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu Ve Yönetim Anlayışı*, ed. L. Gürkan Gökçek vd., Değişim Yayınları, İstanbul 2019, s.172.

²⁹⁶ Peeter Espak, *The God Enki Sumerian Royal Ideology and Mythology*, Tartu University Press, Tartu 2010, s.24-31.

belirlerken, Enzag'ı, “Ve Enzag Dilmun'un efendisi olacak” ifadesiyle, Sumer cennetinin başına getirmiştir.²⁹⁷

3.7. İsimud

Enki'nin başrollerinden biri olduğu mitolojik anlatılardan, “Enki ve Ninhursag” ile “Inanna ve Enki”de, İsimud'dan bu tanrının habercisi ve veziri olarak söz edilmektedir. Yani İsimud Enki'nin veziri olan ikinci dereceden bir tanrıdır. Bir çeviride ismi, “iki yüzlü tanrı” olarak verildiğinden hem eril hem de dişil özellikleri taşıdığı düşünülmektedir.²⁹⁸

3.8. İsum

Mezopotamya'da Erken Hanedanlar Dönemi'nden itibaren tapınılan ikinci dereceden fakat popüler bir tanrı olmakla birlikte, genellikle iyi huylu, yardımsever ve koruyucu bir gece bekçisi olarak tanımlanmıştır.²⁹⁹

3.9. İşkur / Karkar

Tapınımının Erken Hanedanlar Dönemi'ne kadar uzandığı düşünülen Fırtına Tanrısı İşkur'un adına, Fara tabletleri olarak isimlendirilmiş en eski Sumer metinlerinde rastlanmaktadır. Onu, Gök Tanrısı An ve Hava Tanrısı Enlil'in oğlu olarak kabul eden iki geleneğin mevcudiyeti söz konusu olmakla birlikte, ikinci gelenek (tam tarih aralığı verilemese de) daha eskidir.³⁰⁰ Sumer tapınak ilahilerine göre, bu tanrının ana kült merkezi Karkar, tapınağı ise burada bulunan *e-karkara*'dır. Adının işareti, özdeşleştirildiği doğal kuvvet rüzgar ile aynı olan İşkur'un,³⁰¹ rüzgarın şiddetli bir türü olan fırtına ile ilişkilendirilmiş olması sebebiyle sert bir karaktere sahip olarak anlaşılmış olması muhtemeldir. Jacobsen'e göre: bu tanrının antropomorfik olarak düşünülmeden önceki biçimleri, gök gürültüsünün kükreme sesiyle benzeşmesi dolayısıyla boğa ve aslandır. İnsanbiçimli olarak düşünölmeye başlanınca gökyüzündeki savaş arabasını gümbürtüyle sürdüğü ve gökten yere irili ufaklı taşlar fırlattığı yönünde bir inanç oluşmuştur. Fakat tanrının bu değişiminin ne zaman ve ne şekilde gerçekleştiğı bilinmemektedir.³⁰²

²⁹⁷ Bottéro ve Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, s.183; Kramer, *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, s.50; Samuel Noah Kramer, “Sumerian Myths and Epic Tales”, *Ancient Near Eastern Text Relating to the Old Testament*, ed. James Pritchard, Princeton University Press, New Jersey 1969, s.41.

²⁹⁸ Black ve Green, *Gods, Demons and Symbols of Mesopotamia*, s.110.

²⁹⁹ Black ve Green, *Gods, Demons and Symbols of Mesopotamia*, s.112.

³⁰⁰ Sami teolojisinde Adad. Detaylı bilgi için bk. s.110. Black ve Green, *Gods Demons and Symbols of Mesopotamia*.

³⁰¹ Leick, *A Historical Dictionary of Mesopotamian Mythology*, s.95.

³⁰² Jacobsen, *Karanlığın Hazineleli*, s.182.

3.10. İştaran

İştaran isimli bu tanrıya tapınının, MÖ 2450-2350 yıllarına kadar geriye gittiği bilinmektedir³⁰³ ve esasen Dicle'nin doğusunda yer alan, Der kasabasının yerel tanrısıdır.³⁰⁴ Eşi, isminin anlamı “Der kraliçesi” olan şarrat-Deri, veziri ise Yılan Tanrı Nirah olarak geçmektedir. Bu tanrı aynı zamanda Lagaş ve Umma kent devletleri arasında ve Sumer ideolojisinde esasen, Lagaş kent tanrısı Ningirsu ile Umma kent tanrısı şara arasında geçtiği kabul edilen sınır anlaşmazlığı kaynaklı mücadelede, Kiş kralı Meşilim'in tanrısı olarak, taraflar arasındaki anlaşmazlığı gidermek amacıyla aracılık görevinde bulunmuştur.³⁰⁵

3.11. Lugal-irra

İsminin anlamının “kudretli efendi” manasına geldiği düşünölmektedir. Yer altı tanrılarından birisi olan Meslemtaea/Nergal'in ikizidir ve onun kadar korku uyandıran bir tanrıdır. Bu korkunun nedeni ise, Nergal ile birlikte ölüler diyarının kapısında durdukları ve bu kapıdan girmek üzere gelen ölüleri parçaladıklarının düşünölmesidir.³⁰⁶

3.12. Mamu

Bazen kadın bazen de erkek olarak düşünölen bu tanrı, rüyalarlarla ilişkilendirilmiş birkaç Sumer tanrısından bir tanesidir.³⁰⁷

3.13. Meslemtaea / Kutha

Enlil ve Ninlil isimli mitolojik anlatıya göre, bu çiftin yeraltı dünyasında doğan çocuklarından birisidir.³⁰⁸ Adının anlamı, henüz tanımlanamamış bir şehir olan Kutha'daki tapınağı Meslam'dan gelmekte olup, “Meslam'dan çıkan” manasındadır³⁰⁹ Fara metinlerinde kendisinden bir yeraltı tanrısı olarak bahsedilmekle birlikte, Sumerlilerin Erken Hanedanlar Dönemi sonuna (MÖ 2350) kadar olan tarih aralığı için, karakteri hakkında bilgi edinilememektedir. III. Ur Dönemi'nde, Tanrıça Ereşkigal'in eşi ve salgın hastalıklar tanrısı olan Nergal ile

³⁰³ Black ve Green, *Gods, Demons and Symbols of Mesopotamia*, s.111.

³⁰⁴ Kuhrt, *Eskiçağ'da Yakındoğu*, C.I, s.54.

³⁰⁵ Black ve Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü*, s.160-161.

³⁰⁶ Black ve Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü*, s.198.

³⁰⁷ Black ve Green, *Gods, Demons and Symbols of Mesopotamia*, s.128.

³⁰⁸ Bottéro ve Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, s.122.

³⁰⁹ Leick, *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*, s.118.

özdeşleştirilerek, bu tanrının, genel olarak yıkıcı ve korkutucu karakteri ile görevlerini almıştır.³¹⁰

3.14. Nanna / Ur

Sumerlilerin Ay Tanrısı Nanna; Nannar, Suen, Nanna-Suen³¹¹ ve *A.şim.babbar* isimleriyle anılmıştır. Enlil ve Ninlil mitosuna göre, Hava Tanrısı Enlil'in tahıl tanrıçası Ninlil ile birlikteliği neticesinde dünyaya gelen çocuklardan biri olan Nanna,³¹² gökte tecelli eden bir tanrı olması sebebiyle yeraltında dünyaya gelen kardeşleri: Meslemtaea, Ninazu ve Enbilulu'dan üstündür.³¹³ Mitolojik anlatılarda kendisi için kullanılan *A.şim.babbar* adı ile gökte olması dolayısıyla sahip olduğu bu üstünlüğe atıf yapılmaktadır. Eşi, tanrıça Ningal, çocukları, güneş tanrısı UTU, aşk ve savaş tanrıçası İnanna'dır. Tanrı Nanna'nın ana kült merkezi Ur kenti ve burada bulunan *Ekishnugal* tapınağıdır. Sumer ikonografisinde hilal hali, eril güçle ilişkilendirilmiş olan boğa boynuzuna benzetilmiştir ve olasılıkla bu sebepten boğa, ay tanrısının sembolü olarak kabul edilmiştir.³¹⁴

Ay tanrısı Nanna'nın ilk özelliği, fiziki dünyadaki görünümüyle alakalı olarak geceleri ışıyla dünyayı aydınlatmasıdır. Onun gözle müşahade edilebilir tanrılardan biri olması, kendisine atfedilen özelliklerin, ağırlıkla fiziki görünümüyle alakalı olmasına sebebiyet vermiş olmalıdır. Bu bağlamda tanrının dolunay hali “*bol ılık tanrısı*” sıfatıyla dişil olarak görülmüştür. Burada dolunay halinin dişil olarak görülmesinin, ışıktan alınan verimin fazlalığından kaynaklanması muhtemeldir. Yine Ay Tanrısı Nanna'nın içinde “ağıl ve mandıradaki hayvanları semizleten” bir bitki tanrısının mevcut olduğu inancı³¹⁵ karakterinin dişil yönüne atıfta bulunuyor gibi gözükmektedir. Bu bağlamda doğurganlıkla ilişkilendirilen Nanna'yı doğadaki bereketin kaynağı olarak gören bir geleneğin mevcudiyeti söz konusudur.³¹⁶ Fakat Nanna'dan kaynaklanan bereket, babası Enlil'in sağladığı gibi geniş kapsamlı değil, daha çok süt, krema ve peynirde bolluk gibi dar kapsamlı olarak anlaşılmıştır. Öte

³¹⁰ Sami teolojisinde Nergal. Detaylı bilgi için bk. s.135. Black ve Green, *Gods Demons and Symbols of Mesopotamia*.

³¹¹ Black ve Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü*, s.209.

³¹² Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, s.113-116.

³¹³ Sami teolojisinde Sin. Detaylı bilgi için bk. s.164. Black ve Green, *Gods Demons Symbols of Mesopotamia*.

³¹⁴ Bottéro ve Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, s.122; Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, s.113; Jacobsen, *The Treasures of Darkness*, s.124; Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, s.31; Fitnat Şimşek, “Eskiçağ Toplumlarda Boğa Algısı ve İnancı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10/52, s.596.

³¹⁵ Harmuth Schmökel, “Sumer Dini II”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21/1, s.207.

³¹⁶ Jacobsen, *The Harp That Once*, s.170.

yandan III. Ur Dönemi'nde düzenlendiği düşünülen, Nanna'nın Nippur'a yolculuğu isimli mitolojik anlatıda bereketin Nanna'nın doğasına içkin olmadığı, yalnızca babası Enlil'in kendisine bir ihsanı olduğu mesajı verilmektedir.³¹⁷ Ayın Hilal hali ise bir boğanın boynuzlarına benzetilmesi ve antik insan için boğanın eril gücü sembolize etmesi sebebiyle³¹⁸ erkek olarak düşünülmüştür. Bununla birlikte ayın hilal evresinin aynı zamanda bir kayığa benzetildiğini ve Sumerlilerin, Tanrı Nanna'nın gökyüzü okyanusunda tıpkı Fırat nehrinde kullanılan gaffeh benzeri bir kayıkla yolculuk yaptığını hayal ettiklerinin de belirtilmesi gerekmektedir.³¹⁹

Ay Tanrısı Nanna'nın bir diğer özelliği yine fiziki konumu dolayısıyla takvimle ilişkilendirilmiş olmasıdır. Bu özelliği kendisini övgülerin düzüldeği bir Sumer şiirinde “Geceyi ve gündüzü yaratan adil tanrı, yılı tamamlama aşamasına getiriyor” dizeleriyle ifade edilmiştir.³²⁰

Tanrı Nanna'nın yönetsel alandaki etkisi ise özellikle kentinde kurulan III. Ur hanedanlığının yükselişi ile birlikte ortaya çıkmaya başlamıştır. Neo-Sumer olarak da adlandırılan bu dönemde, krallar, siyasi ve politik arenadaki pek çok faaliyetlerini meşrulaştırma ihtiyaçlarının karşılanması için kent tanrısı Nanna'ya başvurmuşlardır.³²¹

3.15. Ninazu

Enlil ve Ninlil isimli mitolojik anlatıya göre, bu ilahi çiftin yeraltı dünyasında doğan üç çocuğundan birisidir ve Ninazu'ya MÖ III. binyılda Eşnunna isimli Sumer şehrinde tapındığı düşünülmektedir. Doğduğu mekân açısından bir yeraltı tanrısı olduğu kesin olmakla birlikte, Jacobsen, onun, “ölen bahar yağmurlarının tanrısı” olduğunu ifade etmektedir.³²²

3.16. Ningirsu / Lagaş

Gök gürültülü fırtına ile ilkbahar sellerinde tecelli ettiği düşünülen ve adı “Girsu'nun Beyi” anlamına gelen Tanrı Ningirsu'ya, Sumerlilerin Erken Hanedanlar

³¹⁷ Jacobsen, *Karanlığın Hazineleri*, s.168; Bottéro ve Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, s.153; Çığ, *Uygarlığın Kökeni Sumerliler*, C.I, s.69-71.

³¹⁸ Fitnat Şimşek, “Eskiçağ Toplumlarında Boğa Algısı ve İnancı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10/52, s.596.

³¹⁹ Hook, *Ortadoğu Mitolojisi*, s.26.

³²⁰ Jacobsen, *The Treasures of Darkness*, s.122.

³²¹ Okay Pekşen, *Eski Mezopotamya'da Din Siyaset İlişkisi*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş 2017, s.9.

³²² Bottéro ve Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, s.122; Black ve Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü*, s.214; Jacobsen, *The Harp That Once*, s.170.

Dönemi'nden itibaren tapınıldığı bilinmektedir.³²³ Enlil-Ninlil çiftinin çocuklarından birisi olan Ningirsu,³²⁴ Tanrıça BAU'nun eşi, özdeşleştirildiği doğal kuvvete bağlı olarak sahip olduğu sert ve savaşçı karakterle, Lagaş kentinin baştanrısı ve “Enlil'in savaşçısı”dır.³²⁵

Lagaş yerel panteonunun en yüce tanrısı olan ve buradaki tapınağına *E-ninnu* ismi verilen Ningirsu, gök gürültülü fırtına ve ilkbahar taşkınları ile ilişkilendirilmiş; genç, kahraman ve savaşçı bir tanrı tipidir.³²⁶ Jacobsen, onun ilişkilendirildiği doğal kuvvetlerden ilkbahar yağmur ve taşkınlarının, toprağı yumuşatması ve sürümünü kolaylaştırması nedeniyle, aynı zamanda sabanın tanrısı olarak da anılmasına neden olduğunu ifade etmektedir. Ek olarak, Tanrı Ningirsu'nun ilkbahar yağmurlarıyla olan ilişkisi, toprağın bereketinin kaynaklarından birisi olarak anlaşılmasına neden olmuştur.³²⁷

Sumer panteonunda rüzgar ve fırtına ile ilişkilendirilmiş tanrı karakterinin ayrılmaz bir parçası olarak savaşçılık, tanrı Ningirsu'nun da belirgin özelliklerinden birisidir. Bu özelliği dolayısıyla yönetsel alanda Ningirsu, koruyucusu olduğu Lagaş'ın sınırlarına önem verir ve olası bir sınır ihlalinde, kentinin dünyevi hükümdarlarını derhal sınırları korumaya davet eder. Bu açıdan bahsi geçen tanrı, hükümdarların, ağırlıklı olarak, savunma ve yayılmacı faaliyetleri için ihtiyaç duydukları desteğin sağlayıcısı olarak gözükmektedir. Nitekim, Erken Hanedanlar Dönemi hükümdarlarından Eannatum ve Urukagina kendi bölgelerinin sınırlarını “Ningirsu'nun sınırları” olarak adlandırmış ve bu toprakların herhangi bir şekilde yok edilmesinin, adı geçen tanrıya karşı büyük bir günah olduğunu ifade etmişlerdir.³²⁸

Tanrının yönetsel alanda ön plana çıkan bu savaşçı özelliği, en iyi Akbabalar Steli olarak adlandırılan zafer anıtında betimlenmiştir. Tanrı Ningirsu, Umma ve Lagaş devletleri arasında sınır problemi nedeniyle uzun yıllar devam eden ve Lagaş'ın zaferiyle sonuçlanan savaşın anısına, Lagaş kralı Eannatum tarafından yaptırılan Akbabalar Steli'nin arka yüzünde; bir elinde topuz, diğer elinde düşman Umma

³²³ Jacobsen, *The Treasures of Darkness*, s.127; Black ve Green, *Gods Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*, s.139.

³²⁴ Sami teolojisinde Ninurta. Detaylı bilgi için bk. s.138. Black ve Green, *Gods Demons and Symbols of Mesopotamia*.

³²⁵ Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, s.66.

³²⁶ Philip Jones, “Mesopotamian Cosmology”, *A Companion to the Ancient Near East*, ed. Daniel Snell, Blackwell Publishing, Malden 2005, s.333.

³²⁷ Jacobsen, *Karanlığın Hazinelei*, s.171.

³²⁸ Leick, *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*, s.130-131.

askerlerinin içinde bulunduğu bir ağ ile betimlenmiştir. Bu bağlamda, kahraman ve savaşçı bir tanrı olarak, mücadelenin asıl galibidir. Stelin ön yüzünde ise, ordusunun başında betimlenmiş hükümdar Enannatum'un bulunması, bir nevi tanrı-kral özdeşliği yaratma amacı taşıyor gibi görünmektedir.³²⁹

3.17. Ningszida

Tanrı Ninazu'nun oğlu olan Ningszida, yeraltı dünyasına ait ve orada ikamet eden tanrılardan bir tanesidir. İsminin anlamının “iyi ağacın efendisi” olduğu düşünülmektedir³³⁰ ve bir Sumer tapınak ilahisi, onun yaşadığı mekânı: “karanlık bir mahzen” ve “huşu uyandıran bir yer” olarak tanımlamaktadır.³³¹

3.18. Ninsubur

Mitolojik metinlerde An ve İnanna'nın veziri olarak yer almakta ve adının geçtiği tapınak ilahilerine göre, Akkil'de bir tapınağı bulunmaktadır.³³² Cinsiyetinin, hizmetinde bulunduğu tanrı ve tanrıçanın cinsiyetine göre değişiklik göstermesi, bu tanrının, erkek ve dişi Ninsubur olmak üzere iki şekilde tanımlanmasına sebep olmuştur. Erken Hanedanlar Dönemi'nin önemli hükümdarlarından Ur-Nammu'nun koruyucu tanrısı olarak da tanınmaktadır.³³³

3.19. Nusku

Mitolojik anlatılarda genellikle tanrı Enlil'in veziri olarak gösterilmekle birlikte, bazı Sumer metinleri onu, Enlil'in oğlu olarak da tanıtmaktadır. Bununla birlikte Nusku, yalnız Enlil'in veziri olarak tanınmamış, karakteri, vezirlik görevinden bağımsız olarak ateş ve ışıkla da ilişkilendirilmiştir.³³⁴ Enlil'in veziri olarak Nusku, onun, “kutsal zihninden geçenleri” bilen tek tanrıdır ve tanrılar meclisi başkanı olan Enlil'in, bu meclisteki vekili görevini icra etmektedir.³³⁵ Anunnalar adı verilen tanrı topluluğu arasında ise, ona, bilge sıfatıyla şöyle seslenilmektedir: “Anunnalar arasında bilge olan (*igi-gal*) sensin.”³³⁶ Ateş ve ışıkla ilişkilendirilmiş bir tanrı olarak ise, kötü

³²⁹ Mark Schwartz, “Antik Yakındoğuda Savaşın Kökeni, *Aktüel Arkeoloji*, 61, s.12.

³³⁰ Black ve Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü*, s.217.

³³¹ Leick, *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*, s. 131

³³² Sami teolojisinde Papsukkal. Detaylı bilgi için bk. s.147. Black ve Green, *Gods Demons and Symbols of Mesopotamia*.

³³³ Leick, *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*, s. 134

³³⁴ Leick, *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*, s.138-139.

³³⁵ Jacobsen, *Karanlığın Hazineleri*, s.136.

³³⁶ Adam Falkenstein, “The Anunna in The Sumerian Tradition”, *The Anunnaki Gods According to Ancient Mesopotamian Sources*, ed. Michael S. Heiser, çev. D. Clapper, Blind Spot Press, New Jersey 2018, s.25.

cadıların yakılmasını dileyen büyü metinlerinde, olasılıkla, yardıma çağırılan bir tanrı olarak yer almıştır.³³⁷

3.20. Pabilsag / Nippur

İsin³³⁸ ve Larak kentlerinin koruyucu tanrısı olduğu bilinen Pabilsag, tapınımı Erken Hanedanlar Dönemi'nde başlayan bir tanrıdır. Karakteri hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan Pabilsag, bazen tanrı Enlil'in oğullarından biri olarak da tanıtılmıştır ve olasılıkla bu sebepten kendisine İsin dışında, Enlil'in ana kült merkezi olan Nippur'da da tapınılmıştır. Eski Babil Dönemi'nden itibaren Pabilsag, savaşçı bir tanrı olan Ninurta ile özdeşleştirilmiştir.³³⁹

3.21. Sul-pa-e

Adının “parlak görünen gençlik” anlamına geldiği düşünülen Sul-pa-e isimli Sumer tanrısına tapınımın, Erken Hanedanlar Dönemi'ne kadar uzandığı kanıtlanmıştır. Nippur geleneğinde, Tanrıça Ninhursag'ın kocası olarak geçen bu tanrının karakteri hakkında bilinen: hem şeytani hem de savaşçı yönlerinin bulunmasından ibarettir.³⁴⁰

3.22. UTU / Larsa - Sippar

Sumerlilerin ikinci derece tanrılarında birisi olan UTU'nun adının manası, olasılıkla tecelli ettiğine inanılan doğal kuvvet, güneş ile aynıdır. Piktografik işaretinin en eski çivi yazılı belgelerde görülmesi, bu tanrıya tapınımın Sumerlilerin erken devirlerine kadar uzandığını ve bu açıdan panteonun kadim tanrılarında birisi olduğunu düşündürmektedir.³⁴¹ Babası Ay Tanrısı Nanna, annesi Tanrıça Ningal'dir.³⁴² Ana kült merkezleri, Sumerlilerin Larsa ve Sippar olmak üzere iki ayrı kentinde bulunmuştur ve her iki kentteki tapınağının adı “parıldayan ev” anlamına gelen *E-babbar*'dır.³⁴³

Sumerlilerin, Güneş Tanrısı UTU'nun sahip olduğunu düşündükleri karakter ve görevlerinin belirleyicisi, esasında onun doğal özellikleridir. Güneşin dünyayı ısıtması ve aydınlatması sebebiyle, öncelikle onun bitkilerin büyümesini sağladığı, bu bağlamda ilkbaharda, toprağın bereketinin kaynaklarından birisi olduğu

³³⁷ Black ve Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü*, s.228.

³³⁸ Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, s.22.

³³⁹ Black ve Green, *Gods, Demons and Symbols of Mesopotamia*, s.147.

³⁴⁰ Leick, *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*, s.153.

³⁴¹ Leick, *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*, s.161

³⁴² Kramer, *Sümer Mitolojisi*, s.87.

³⁴³ Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, s.30.

düşünülmüştür.³⁴⁴ İkinci olarak güneşin doğmasıyla birlikte dünyanın aydınlığa kavuşması, karanlığa karşı aydınlık düşüncesiyle bağlantılı olarak onun, kötülük ve ahlaksızlıkların³⁴⁵ karşısında,³⁴⁶ yargılayan ve adalet dağıtan bir tanrı olarak görülmesini sağlamıştır.

Adil bir tanrı olarak UTU, dünyada, insanlığın, kendi türünden biri tarafından gördüğü zulüm karşısında, mazlum olanın başvurduğu bir merci olarak da anlaşılmıştır.³⁴⁷ Bu noktada Utu'nun adaletle alakalı görevlerinin yoğunluğu, onun fiziksel alemde her an her yerde görülebilmesi ile de alakalı gözükmektedir. Detaylı olarak açıklanırsa: Sumer ilâhi varlıklarının antropomorfik yani insan biçimli olarak düşünülmelerinden dolayı, pek çoğunun her an her şeyi görme ve duyma özelliğine sahip olmadıkları daha önce belirtilmişti. Bununla birlikte, Güneş Tanrısı olarak UTU'nun, güneşin, fiziksel dünyada her an her yerde görülebilmesi nedeniyle, hem yaşayanlar hem de ölüler dünyasında, adaleti sağlayan ve ölüler dünyasında kurulan mahkemelerde bilirkişilik³⁴⁸ yapan bir tanrı olarak düşünülmüş olabileceği akla yatkın gözükmektedir. Nitekim kral Lugalzeggisi'nin bir yazıtında kullanılan: "Gün doğumundan gün batımına kadar olan ülke (*utu-er-ta utu-su-se*)" ifadesi, uçtan uca, güneşin görüldüğü tüm dünya anlamına gelmektedir.³⁴⁹

³⁴⁴ Harmuth Schmökel, "Sumer Dini II", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21/1, s.207.

³⁴⁵ Bir Sumer atasözünde şöyle denilmektedir: "Adaletin gemisi rüzgarda yürür, Tanrı Utu ona bir liman arar. Fenalığın gemisi de rüzgarda yürür fakat Utu onu kumlara götürür." Detalı bilgi için bk. s.73, Çığ, *Ortadoğu Uygarlık Mirası*, C.I.

³⁴⁶ Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, s.113.

³⁴⁷ Jacobsen, *Karanlığın Hazineleleri*, s.181.

³⁴⁸ Jacobsen, *Karanlığın Hazineleleri*, s.180.

³⁴⁹ Tohrü Maeda, "Royal Inscriptions of Lugalzagesi and Sargon", *Orient*, XL, s.7.

4. SUMER TANRIÇALARI

4.1. BAU / Lagaş

Sumer kent devletlerinde bulunan koruyucu ilâhi çiftler bağlamında, tanrı Ningirsu'nun eşi ve Lagaş yerel panteonunun en önemli tanrıçasıdır.³⁵⁰ Eşi Ningirsu ile birlikte *E-ninnu* tapınağını paylaşan BAU, “bolluğun hanımı,” “hayvanların hanımı” sıfatlarıyla, tıpkı diğer pek çok Sumer tanrıçası gibi toprağın verimi, doğa ve bereket olguları ile ilişkilendirilmiştir.³⁵¹ Bu ilişki, erken Sumer tek dilli dini metinlerinden birisi olan BAU ilahisinde, bitki örtüsünün çeşitliliğini sağlayan bir tanrıça olarak gösterilmesinden de açıkça anlaşılmaktadır.

Yönetimsel alanda Erken Hanedanlar Dönemi'nin önemli hükümdarlarından biri ve Mezopotamya'nın ilk reformisti olan Urukagina'nın, kendisini, tanrıça BAU'nun tapınağı ve hizmetine adanmışlığı bilinmektedir.³⁵² Bu adanmışlığın karşılığı olarak ise, tanrıçanın hükümdarın koruyuculuğunu üstlendiğinin düşünülmesi olasıdır. Ayrıca tanrıçanın tapınak mülklerinin idaresinde; Sumer hükümdar eşlerinin sahip olduğu işletme hakkı ve bu hakkın devirle değişen bir yapıya sahip olması, yönetimsel alanda, tanrıça BAU vasıtasıyla, üst sınıf kadınların bir çeşit ekonomik özgürlüğe sahip olduklarını göstermektedir.³⁵³

4.2. Damgalnunna / Eridu

Su tanrısı Enki'nin eşi olarak düşünülmüş olan tanrıça Damgalnunna, “Meşru Eş”, “Yücelerin Büyük Hanımı”, “Damkina”, “Yeraltı İlâhesi” ve “Ninki” isimleriyle anılmıştır.³⁵⁴ Yeryüzünde, eşi Enki ve oğlu Asarluhhi ile birlikte Eridu'daki *E-abzu* tapınağını paylaştığına inanılan tanrıçanın, fiziken herhangi bir tasvirinin bulunmamasına karşın ikonografide aslanın kendisi ile ilişkili hayvan olarak kullanıldığı bilinmektedir.³⁵⁵ Tanrıça Damgalnunna, pek çok kaynakta tanrı Enki'nin eşi olarak gösterilmesine rağmen, olasılıkla Enki ve Ninhursag isimli mitolojik anlatıda, Ninhursag'ın Enki'nin eşi olma görevini üstlenmesi nedeniyle, ana tanrıçalardan birisi olan Ninhursag ile karıştırılmaktadır.³⁵⁶

³⁵⁰ Kuhrt, *Eskiçağda Yakındoğu*, C.I, s.36.

³⁵¹ Leick, *Historical Dictionary of Mesopotamia*, s.29.

³⁵² J, Dneley, Prince, “A Hymn to the Goddess Bau”, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, 24/1, s.63-64.

³⁵³ Childe, *Tarihte Neler Oldu Araçların Öyküsü*, s.127.

³⁵⁴ Leick, *Historical Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*, s.29; Harmuth, Schmökel, “Sumer Dini II”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21/1, s.207.

³⁵⁵ Black ve Green, *Gods, Demons and Symbols of Mesopotamia*, s.56.

³⁵⁶ Leick, *Sex and Eroticism in Ancient Mesopotamia*, s.32.

4.3. Ereškigal / Kutha

İsmi “büyük yerin hanımı” manasını taşıyan tanrıça Ereškigal, ölümlerin ikamet ettiği mekân olarak düşünülen ve yerin altında bulunduğu inanılan ölümler diyarının hakimidir. Eski Sumer adak listelerinde isminin bulunması dolayısıyla, tanrıçaya tapınımın Neo Sumer Dönemi’nden önceye dayandığı bilinmektedir. “İnanna’nın Ölümler Diyarına İnişi” başlıklı mitolojik anlatıda, tanrıça İnanna’nın kız kardeşi olarak gösterilen ve bazı araştırmacılar tarafından İnanna’nın “olumsuz bir ayna görüntüsü” olduğu savunulan³⁵⁷ tanrıçanın, ana kült merkezi Irak’taki Kutha şehrinde bulunmaktadır. İkonografide kendisi ile ilişkilendirilen hayvanlar baykuş ve aslandır.³⁵⁸ Bazı bilim insanlarına göre: “Gecenin Kraliçesi” olarak adlandırılmış ve Eski Babil Dönemi’ne tarihlendirilen bir rölyef, Ereškigal’i tasvir etmektedir. Birtakım bilim insanları ise, bahsi geçen rölyefin, İnanna veya Lilith’e ait olabileceğini savunmakta ve tanrıça Ereškigal’in tanınabilir bir temsilinin mevcut olmadığını ifade etmektedirler.³⁵⁹

Tanrıçanın, “dönüşü olmayan ülke” olarak adlandırılan³⁶⁰ ölümler diyarına inişi, Kramer’in, tipik ejderha öldürme motiflerinden biri olarak yorumladığı ve ana konusu Sumer kozmogonisi olan mitlerden birinde şöyle anlatılmaktadır: “ An göğü ele geçirdikten sonra, Enlil yeri ele geçirdikten sonra, Ereškigal Kur’un ödülü olarak ele geçirilip götürüldükten sonra...”.

Bahsedilen mitin yukarıda verilmiş olan satırlarından anlaşıldığı kadarıyla Ereškigal, Kur adı verilen cehennem tarafından zorla alıkonulmadan önce, tıpkı panteonun diğer ilâhi varlıkları gibi gökte ve yeryüzünde yaşamaktadır. Kaçırılışından sonra ne şekilde gerçekleştiği konusunda bilgi verilirse de³⁶¹ yer altında yaşayan tüm ilâhi varlıkların itaat etmekle yükümlü olduğu bir kraliçe haline gelmiştir.³⁶² Bahsedilen bu mitte kaçırılan ilâhi varlığın neden tanrıça Ereškigal olduğu sorusuna net bir yanıt verilemese de, kaçırılanın bir tanrıça olmasının Sumer toplumunun

³⁵⁷ Leick, *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*, s.55.

³⁵⁸ Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, s.29.

³⁵⁹ Albenda Pauline, “Queen of the Night Plaque: A Revisit”, *Journal of the American Oriental Society*, 125/2, s.178.

³⁶⁰ Ebru, Uncu, *Eski Mezopotamya Ve Yunan Dünyasında Din Ve Tanrılar*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2011, s.15.

³⁶¹ Kramer, *Tarih Sümer’de Başlar*, s.211-213.

³⁶² Ömer, Kahya, *Sumerce Metinlere Göre Eski Mezopotamya’da Öteki Dünya Anlayışı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Dilleri Ve Kültürleri Sumeroloji Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013, s.85.

cinsiyetlere bakış açısının bir yansıması olduğu düşünülebilir. Zira daha çok güç ve karizmalarıyla ön plana çıkan tanrıların, böyle bir kaçırılma eylemine muhattap olmaları söz konusu olamaz. Mitin devamında olasılıkla tanrıçanın kaçırılmasının öcünü almaya çalışan Enki'nin kahramanlıkları anlatılmaktadır. Böylece Ereškigal, Enki'nin gücünün vurgulanmasında bir araç haline gelmektedir ki, mitolojik anlatılarda sık sık tanrıçaların, tanrıların gücünün gösterilmesinde bir araç olarak kullanıldıkları göze çarpmaktadır. Öte yandan panteonda yer alan ve geneli, olasılıkla kadınlığa yönelik özcü yaklaşım doğrultusunda üreme ile ilişkilendirilmiş diğer tanrıçaların aksine(tanrıça İnanna dışında) oldukça sert ve korkutucu bir karaktere sahiptir. Bahsedilen bu karakter özelliklerinin belirleyicisi ise, ilişkilendirildiği mekân olan ve “düşman bölge”³⁶³ nitelmesi ile Sumerliler'in şiddet ve korku dolu bir yer olarak hayal ettiklerini düşünebileceğimiz ölümler diyarı ile alakalı olarak gözükmektedir. Tanrıça Ereškigal, “dönüşü olmayan ülkenin” yegâne hâkimi olarak ölümün hakikatini ve belaların sırrını bilen bir ilâhi varlık olarak düşünülmüştür. Kendi alanı konusunda hassastır ve bu alana yönelik herhangi bir işgalin neticesi, işgalcinin, tanrıçanın ölümcül bakışlarıyla muhattap olması ile sonuçlanmaktadır ki, “İnanna'nın Ölümler Diyarına İnişi” başlığı ile aktarılan mit, bunun bir örneğini oluşturmaktadır. Mitte hırslı ve doyumsuz olarak tasvir edilmiş olan aşk ve savaş tanrıçası İnanna, ölümler dünyasına hâkim olma isteği sebebiyle kız kardeşi Ereškigal'in alanına girmiş ve neticede tanrıçanın ölümcül bakışlarıyla bir cesede dönüşmüştür.³⁶⁴

4.4. Gatumdug / Lagaş

“Lagaş'ın Annesi” veya “Lagaş'ı Kuran Anne” olarak da adlandırılan Gatumdug, Lagaş yerel panteonunun tanrıçalarından birisidir ve tanrı An'ın kızı olarak düşünülmüştür.³⁶⁵

4.5. Geştinanna / Lagaş

Çoban tanrı ve efsanevi kral Dumuzi'nin kız kardeşi olan tanrıça Geştinanna, tıpkı onun gibi koyun tanrıçası Duttur'un kızı olarak geçmektedir ve Lagaş yerel panteonunun tanrıçalarından birisidir.

³⁶³ Diane Wolkstein ve Samuel Noah Kramer, *Queen of Heaven and Earth*, Harper & Row, New York 1983, s.157.

³⁶⁴ Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, s.29; Bottéro ve Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, s.319.

³⁶⁵ Black ve Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü*, s.112.

İnanna'nın yer altı dünyasına inişinin anlatıldığı mitte, kardeşi Dumuzi'nin rüyasını yorumlamaktadır. Bu bağlamda bazen yaşlı bir kadın rüya yorumcusu, anne Geştinanna olarak düşünülmüştür. Öte yandan kendisinin “Şarap Tanrıçası” olarak da adlandırıldığı ve isminin “üzüm asmasının hanımı” manasını taşıdığı bilinmektedir.³⁶⁶ Yukarıda bahsi geçen mitolojik anlatıda, kardeşi yerine yarım yıl yer altında kalmayı kabul eden Geştinanna, fedakâr kadın tipinin bir örneğini oluşturuyor gibi gözükmektedir. Ayrıca, bahsi geçen bu kabul, baharın gelişini tanrıça İnanna ve tanrı Dumuzinin birleşmelerinin bir sonucu olarak gören Sumer dünya görüşünde,³⁶⁷ tanrıça Geştinanna'nın dolaylı yoldan bereketin sağlanmasına katkıda bulunduğu manasını taşıyor olmalıdır. Bu bağlamda Sumerlilerin, tanrıçaya, baskın olarak minnet duygusuyla yaklaştıkları düşünülebilir.

4.6. Gula / İsin

İsmi “büyük” manasını taşıyan Gula, hastalıkları anlayan, şifa getiren ve hekimlerin koruyucusu olarak düşünülmüş bir tanrıçadır. Zaman zaman tanrı Pabilsag, bazen de Ningirsu ve Abu'nun eşi olarak anılan tanrıça, aynı zamanda tanrılar Damu ve Ninazu'nun annesi olarak gösterilmiştir. Ana kült merkezi İsin kentindeki *E-gal-mah* tapınağı olmakla birlikte, kendisine Nippur'da da tapınıldığı bilinmektedir. Kutsal hayvanı köpektir ve bu sebeple kendisine tapanlar ona köpek maketleri adanmışlardır.³⁶⁸

4.7. İnanna / Uruk

Sumer panteonunda insan biçimli olarak düşünülen tanrıçaların görev ve özelliklerinin belirlenmesinde, toplumun cinsiyetlere yüklediği rollerin önemli bir etkisinin bulunduğunu söylemek mümkündür.³⁶⁹ Bu bakış açısından, hayatın özel alanına konumlandırılmış olan Sumer kadınlarına koştur olarak tanrıçaların; üreme, bereket ve annelik ile ilişkilendirildikleri söylenebilir. Tanrıça İnanna'nın bereketle ilişkili yönü panteonun diğer tanrıçaları ile aynı olmakla birlikte, özgür aşk ve savaşın hâkimi oluşu, ek olarak, çoğu kez doyumsuz, uçar, baştan çıkarıcı ve zarar verici

³⁶⁶ Black ve Green, *Gods, Demons and Symbols of Mesopotamia*, s.88; Rodrigo Cabrera, “The Three Faces of Inanna: An Approach to Her Polysemic Figure in Her Descent to the Netherworld” *Journal of Northwest Semitic Languages*, 44/2, s.44; Leick, *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*, s.67.

³⁶⁷ Çığ, *Ortadoğu Uygarlık Mirası*, C.I, s.103.

³⁶⁸ Black ve Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü*, s.126.

³⁶⁹ Jenette Adair, *Certain Aspects of the Goddess in Ancient Near East*, Submitted in Part Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts with Specialisation in Ancient Languages and Cultures, South Africa 2008, s.30.

karakteriyle ön plana çıkarılması, onun daha çok sosyal yapıdaki fahişe kadın tipinin, kutsal alana projekte edilmiş hali olduğunu düşündürmektedir.³⁷⁰

Tanrıça, Nanna-Ningal çiftinin kızı ve güneş tanrısı UTU'nun kızkardeşi olarak kabul edilmiştir. Adının anlamı “göklerin sahibesi”dir. Mezopotamya'nın her yerinde tapınakları ve kutsal alanları bulunmuş olan İnanna'nın,³⁷¹ ana kült merkezi, Uruk'ta, ismi cennetin evi anlamına gelen³⁷² tapınağı *E-anna* 'dır. Sembolü ise, akşam ve sabah görülebilen venüs yıldızıdır.³⁷³ İdari yazıtlardaki adı, Uruk Dönemi'nden itibaren kullanılan ve bükülmüş üst uçları bulunan bir kamış demetiyle gösterilmiştir. Tanrıça İnanna'yı temsil etmek için kullanılan diğer iki sembol ise, kamış demeti ile aynı olan ve Uruk Dönemi'nde *MUS* işareti ile temsil edilen flamalı halka direği ve *LAGAR* işareti ile temsil edilen flamasız halka direğidir.³⁷⁴

Tanrıçanın karakter özellikleri arasında en fazla ön plana çıkan ve tartışılan, onun; aşk ve savaş, fahişe³⁷⁵ ve gelin, yükseltme ve alçaltma, dişilik ve erkeklik gibi birbirine zıt; duygu, durum ve nitelikleri benliğinde barındırmış olmasıdır. Bilim çevrelerinde, bipolar adlandırmasıyla bir mizaç bozukluğu olarak da yorumlanan bu durumun nedeni hakkında ise, farklı görüşler öne sürülmüştür. Bazı bilim insanları, onun karakterine içkin olan bu zıtlıkları ilişkilendirildiği venüs gezegenine bağlarken, bazıları İnanna'nın aşk tanrıçası olma yönünün, Sumer kültürünün bir ürünü olduğu ve savaşçı yönünün, Sami Akad devleti ile birlikte ortaya çıktığı görüşünü paylaşılmaktadır.³⁷⁶ Fakat bu ikinci görüş, MÖ 3. binyıla tarihlendirilen veya Erken Hanedanlar Dönemi'nde kaleme alındığı düşünülen mitolojik anlatılarda, tanrıçanın savaşçı ve şiddetli yönlerinin zaten ön plana çıkarılmış olması nedeniyle çürütülmüş

³⁷⁰ Sami teolojisinde İhtar. Detaylı bilgi için bk. s.108. Black ve Green, *Gods Demons and Symbols of Mesopotamia*.

³⁷¹ Anetta Zgoll, “Inanna and En-hedua-na: Mutual Empowerment and the Myth Inanna Conquers Ur”, *Powerful Women in the Ancient World*, ed. Kerstin Drob Krüpe vd., Zaphon, Münster 2021, s.18.

³⁷² Radner, *Mezopotamya Dicle ve Fırat Nehirlerinin Kıyısındaki Erken Yüksek Kültürler*, s.17.

³⁷³ Harmuth Schmökel, “Sumer Dini II”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21/1, s.204.

³⁷⁴ Rodrigo Cabrera, “The Three Faces of Inanna: An Approach to Her Polysemic Figure in Her Descent to the Netherworld”, *Journal of Northwest Semitic Languages*, 44/2, s.45-46.

³⁷⁵ Çiviyazılı metinlerden Mezopotamya'daki varlığının 3. binyıla kadar uzandığı anlaşılan fuhuş, toplum nezdinde yücelik ve saygınlığın zıttı olarak aşağılayıcıydı ve fahişe kelimesi hakaret olarak kullanılmaktaydı. Detaylı bilgi için bk. s.211. Jerrold, S. Cooper, “The Job of Sex: The Social and Economic Role of Prostitutes in Ancient Mesopotamia.”

³⁷⁶ Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, s.29; Rodrigo Cabrera, “The Three Faces of Inanna: An Approach to Her Polysemic Figure in Her Descent to the Netherworld”, *Journal of Northwest Semitic Languages*, 44/2, s.51; Gwendolyn Leick, “Sexuality and Religion in Mesopotamia” *Religion Compass*, 2/2, s.129.

gözükmektedir.³⁷⁷ Öte yandan, yukarıda sıralanan karakter özelliklerinden; dişil olarak kabul edilen, güzellik, çekicilik gibi yönlerin yanında, erillikle ilişkilendirilen, öfke ve şiddet yönlerinin bulunması, bazı bilim insanlarına tanrıçanın çift cinsiyetli yani, hermafrodit olabileceğini düşündürmüştür.³⁷⁸ Ünlü dinler tarihçisi Karen Armstrong, avcı toplayıcı toplumlarda nispeten şiddetli ve savaşçı karakteriyle ön plana çıkan bir “Ulu Hanım” bulunduğunu³⁷⁹, Neolitik Çağ’da tarımsal üretim biçimine geçilmesiyle birlikte, bahsi geçen bu “Ulu Hanım”ın yerini daha yumuşak ve anaç bir karaktere sahip “Ana Tanrıça”ya bıraktığını, tanrıça İnanna’nın ise çok tanrılı panteonda bu iki kutsal figürün bir sentezi olarak yer aldığını savunmaktadır.³⁸⁰

Hakkındaki mitolojik anlatıların, panteonda yer alan, diğer kadın ilâhi figürlere göre daha yoğun olduğu görülen tanrıçanın ikinci önemli özelliği ise, Sumerlilerdeki “özgür aşkın hamisi”³⁸¹ olmasıdır. İnanna’nın aşkı, içerisinde: hırs, tutku, öfke, nefret, kurnazlık, cinsel cazibe, baştan çıkarma, kendisine âşık olanı yüceltme ve/veya tersi şekilde mahvına sürüklenme duygu ve durumlarını içinde barındıracak şekilde anlaşılmış ve aşkıyla Sumer erotik kompozisyonlarının en belirgin kahramanı olmuştur.³⁸²

Mitolojik anlatılara içkin olan bu erotik kompozisyonlara göre: tek eşli olmadığını fakat Shara ve Lulal isminde babaları belirsiz olan iki oğlunun bulunduğunu³⁸³ öğrendiğimiz tanrıça, oldukça güçlü bir aura ile cinsel cazibeye sahiptir. Sahip olduğu bu nitelikler hem ilâhi hem de dünyevi alemdeki erkeklerin kendisine büyük bir tutkuyla âşık olmasını sağlamaktadır.³⁸⁴ Onun aşkında cinsellik ön plandadır. Bu bağlamda bir Sumer şiiri, tanrıça İnanna’yı “120 sevgilisinin bile doyuramadığı tanrıça” olarak tasvir etmiştir.³⁸⁵ Güzelliği ve cinsel cazibesi ile erkekleri kendine âşık eden tanrıça, onları bir yandan çok büyük bir tutkuyla sevebilirken ve kendisiyle birlikte olan erkeğin makamını yüceltmek yoluyla ona büyük bir ihsanda bulunabilirken, diğer yandan aşıklarından birinin tanrıçanın

³⁷⁷ Konuyla alakalı mitolojik anlatılar için bk. s.248-255, 290-299. Bottéro ve Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*.

³⁷⁸ Bahrani, *Babil’in Kadınları*, s.241-248.

³⁷⁹ Armstrong, *Mitlerin Kısa Tarihi*, s.35-36

³⁸⁰ Karen Armstrong, *Tanrının Tarihi*, çev. Hamide Koyukan, Pegasus Yayınları, İstanbul 2017, s.18.

³⁸¹ Bottéro ve Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, s.229.

³⁸² Zainab, Bahrani, “The Hellenization of Istar: Nudity, Fetishism and the Production of Cultural Differentiation in Ancient Art”, *Oxford Art Journal*, 19/2, s.7.

³⁸³ Wolkstein ve Kramer, *Queen of Heaven and Earth*, s.161.

³⁸⁴ Stephen Bertman, *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*, Facts on Life Books, New York 2003, s.120-129.

³⁸⁵ McCall, *Mezopotamya Mitleri*, s.39.

gazabını üstüne çekmesi, aşk ve tutkunun, yerini, öfke ve cezalandırmaya bırakmasına neden olabilmektedir.³⁸⁶

Bahsi geçen aşk ve şiddet ikileminin bilinen en ünlü muhattabı tanrıçanın eşi olan ve tanrıçayla birlikteliğinin bir ihsanı olarak çoban tanrı makamına yükselen Dumuzi'dir. Kramer tarafından "İnanna'nın Ölüler Diyarın İnişi" başlığı ile aktarılan mitte, tanrıça bir yandan eşine büyük bir aşk ve tutkuyla bağlı görünürken, diğer yandan onu, yok oluşuna kayıtsız kalışı sebebiyle, kendi yerine ölüler diyarına göndermekten çekinmemiştir.³⁸⁷ İnanna'nın aşkının ne denli tehlikeli olduğunu anlatan bir başka pasaj ise Gılgamış destanında yer almaktadır. Destanda Uruk'un yarı tanrı hükümdarı Gılgamış'ı oldukça çekici bulan ve bu sebeple ona evlilik ile birlikte oldukça cazip maddi manevi kazançlar teklif eden tanrıçayı³⁸⁸ Gılgamış, şu sözlerle yanıtlamaktadır:

Yoo hayır, evlenmem seninle, kocan olmam!
Soğukta insanı ısıtmayan ocaksın sen,
Rüzgarı tutmayan derme çatma kapısın,
Savunucularının üstüne devrilen saray,
Altında yatanı boğan bir yorgan,
Götürenin üstünü kirleten zift,
Taşıyanın üstüne boşalan su tulumu,
....
Hep sevdiğin bir aşğın oldu mu senin?
Tuzağından kaçan bir gözden oldu mu?
Bir bir sayayım sana aşıkların!..
O gençlik sevgilin Tammuz'a (Dumuzi),
Her yıl gözyaşı döktürüp ağıt yaktırdın,
...
Güçlülükte üstüne yok aslanı sevdin,
Sevdin de bir çukur kazdın ona her yerde,
At'ı sevdin, o savaş ustasını,
Onu kamçıya, kayışa yazgılı kıldın,
İki kez yedi saat koşmaya yazgılı kıldın,
Suyu bulandırıp içmeye yazgılı kıldın...³⁸⁹

³⁸⁶ Uhlig, *Sümerler Mezopotamya'nın Sıradışı Topluluğu*, s.100

³⁸⁷ Mitin tam metni için bk. s.196-207. Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*.

³⁸⁸ Tzvi Abusch, *Male and Female in the Epic of Gilgamesh*, Eisenbrauns, Indiana 2015, s.13.

³⁸⁹ *Gılgamış Destanı*, s.58-59.

Tanrıça İnanna'nın üçüncü önemli özelliği, yine onun cinselliği ile ilişkilendirilmiş olarak Sumer evrenindeki bereketin sağlayıcısı, dolayısıyla kozmosun koruyucusu olmasıdır.³⁹⁰ Ekonomisi ağırlıklı olarak tarım ve hayvancılığa dayalı olan Sumerlilerde “başakları büyüten, sürüleri semirten” ilâhi varlık olarak kabul edilmiş olan tanrıçanın, doğadaki bereketi sağlaması, eşi olarak kabul edilen çoban tanrı Dumuzi ile (tahılların hasat için hazır olduğu zaman olan baharda,) cinsel birleşmesine bağlanmıştır.³⁹¹ Doğadaki bereketin ana kaynağı olarak tanrıçanın cinselliğinin vurgulanması, onun, algılanan cinsel gücünün boyutlarını ortaya koyması açısından oldukça önemli gözükmektedir.

Baharda gerçekleştiğine inanılan bu birleşmenin dünyevi alemdeki karşılığı, Sumerce *Akiti*³⁹² veya *Akitusegurku* olarak adlandırılan yeni yıl bayramıdır.³⁹³ Bahsi geçen bu bayramın bir parçası olan kutsal evlilik töreninde, tanrıça İnanna'yı temsil eden bir rahibe ve yarı ilah olan kral Dumuzi'yi temsil eden hükümdarın birleşmesi nezdinde, tanrı ve tanrıçanın birleştiği düşünülmüştür. Bu birleşimdeki gücün, doğaya bereket, Sumer ülkesine ise refah getirdiğine inanılmıştır. Bahsi geçen bayram ve törenin ilk ne zaman gerçekleştirildiği sorusunu, içerisinde kral Şu-Sin'e ait olduğu bilinen bir metninde bulunduğu Neo Sumer Dönemi çivi yazılı belgeleri yanıtlamaktadır.³⁹⁴ Bununla birlikte kökenlerinin (Uruk Vazosu adı verilmiş olan arkeolojik malzemenin üzerindeki sahnelerin, kutsal evlilik töreni olarak yorumlanması sebebiyle) MÖ 3000 yılından önceki Uruk kentine uzandığı düşünülmektedir.³⁹⁵ Öte yandan halkın katılımına açık olarak gerçekleştiğini ve büyük bir coşku ile kutlandığını öğrendiğimiz bu bayramda, rahibe ve hükümdarın gerçek bir çiftleşme eylemi mi gerçekleştirdiği yoksa yalnızca sembolik bir ayinin figürleri mi oldukları konusu tartışılmaktadır.³⁹⁶

Yukarıda bahsi geçen bayram ve törenin dayandığı kaynaklar ise mitolojiktir ve bu kaynaklardan ilki İnanna ile Dumuzi'nin evlenmesini anlatan “İnanna Çiftçiyi

³⁹⁰ Beate Pongratz Leisten, “Sacred Marriage and the Transfer of Divine Knowledge: Alliances Between Gods and the King in the Ancient Mesopotamia”, *Sacred Marriages*, ed. Martti Nissen ve Risto Uro, Eisenbrauns, Indiana 2008.

³⁹¹ Çığ, *İnanna'nın Aşkı Sumer'de İnanç ve Kutsal Evlenme*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1998, s.9; Uhlig, *Sümerler Mezopotamya'nın Sıradışı Topluluğu*, s.100; Mandacı, *Eski Mezopotamya'da Ekonomik Hayat*, s.29; Çığ, *Ortadoğu Uygarlık Mirası*, C.I, s.103.

³⁹² Bertman, *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*, s.130.

³⁹³ Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, s.61.

³⁹⁴ Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, s.295.

³⁹⁵ Gerda Lerner, “The Origin of Prostitution in Ancient Mesopotamia”, *The University of Chicago Press*, 11/2, s.240.

³⁹⁶ Gwendolyn Leick, “Sexuality and Religion in Mesopotamia” *Religion Compass*, 2/2, s.125.

Yeğler”³⁹⁷ başlıklı mittir. Mitte tanrıça ile evlenmek isteyen çiftçi, tanrı Enkimdu iken, çoban, Uruk’un yarı ilah hükümdarı Dumuzi’dir. Tanrıça ile evlenmeyi isteyen taraflar kendilerince ona verebileceklerini sunarlar. Çoban tanrı Dumuzi, İnanna’nın erkek kardeşi güneş tanrısı UTU’nun da desteklediği taraf olması nedeniyle kuvvetli gözükmekle birlikte, ilk etapta tanrıça tarafından tercih edilen damat olmaz ve tanrıça seçimini çiftçi tanrı Enkimdu’dan yana kullanır. Fakat seçimin arifesinde, ısrarlı ve kavgacı taraf olan Dumuzi ortaya çıkar ve dengeleri değiştirerek tanrıçanın kendisini eş olarak seçmesini sağlar. Böylece çoban tanrı Dumuzi ile tanrıça İnanna’nın evliliği gerçekleşmiş olur. Bayram ve törene kaynaklık eden ikinci mitolojik anlatı Kramer tarafından “İnanna’nın Ölüler Diyarına İnişi”³⁹⁸ başlığı ile aktarılmıştır. Mitte, hırslı, doyumsuz ve öfkeli yönleriyle ön plana çıkarılmış olan İnanna, yer altı dünyasının hâkimi olma isteğiyle “dönüşü olmayan ülke” olarak adlandırılmış ölüler diyarına gider. Fakat bu diyarın kendisine geleni bir daha yeryüzüne bırakmama gibi bir kuralı mevcuttur. Ayrıca buranın yegâne hâkimi, Sumer panteonunda şiddetli yönüyle ön plana çıkan tanrıça Ereškigal’dır ve yerini İnanna’ya kaptırmaya hiç niyetli gözükmemektedir. Neticede İnanna’nın bu girişimi, Ereškigal’in ölümcül bakışlarıyla muhattap olması ve bir cesede dönüşerek yeraltı dünyasına hapsolmasına neden olur. Onun yeraltına hapsolmasıyla yeryüzündeki yaşam durma noktasına gelir. Buradan kurtuluşu ise, bilge tanrı Enki’nin planı ve yerine yeryüzünden birini bırakması şartıyla gerçekleşecektir. İnanna, yanındaki *galla* cinleriyle birlikte, yerine ölüler diyarında kalacak birini bulmak için yeryüzüne çıkar fakat, gidişinden dolayı oldukça üzgün olduğunu gördüğü hiç kimseye kıyamaz. Bu gidiş karşısında üzgün görünmeyen tek kişi ise, tahtına kurulmuş ve oldukça rahat vaziyette gördüğü eşi, çoban tanrı Dumuzi’dir. Onun bu tavrı karşısında oldukça hiddetlenen tanrıça, cinlere yerine onu götürmelerini emreder. Bundan sonra tanrı Dumuzi’nin kızkardeşi olan tanrıça Geştinanna, yanına kaçan abisine ona yardım edeceğini söyler ve yarım yıl yer altında kalmayı kabul eder. Böylece yarım yıl Geştinanna yarım yıl da Dumuzi’nin yer altında kalmaları kararlaştırılır. Dumuzi’nin bahar ayında yer altından çıkarak tanrıça İnanna ile birleşmesiyle doğaya bolluk ve bereket geldiği inancı yerleşmiş olur.

Yönetimsel alanda, yeni yıl bayramı ve bu bayramda gerçekleştirilen kutsal evlilik töreni ilâhi varlıklar ile hükümdar arasındaki yakın iletişimi ifade etmek için

³⁹⁷ Mitin tam metni için bk. s.178-181. Kramer, *Sümer Mitolojisi*.

³⁹⁸ Mitin tam metni için bk. s.153-172. Kramer, *Sümer Mitolojisi*.

kullanılan önemli bir metafor olmuştur.³⁹⁹ Öte yandan, Sumer panteonunun en önemli cinsel figürü olarak değerlendirebileceğimiz İnanna'nın, hükümdarlara birebir desteği, onların sevgilisi veya eşi olmak yolu ile gerçekleşmiştir ki III. veya erken II. binyıla tarihlendirilen kraliyet yazıtlarındaki unvanlardan biri, İnanna'nın eşi veya sevgilisidir.⁴⁰⁰

Tanrıçaya aşıklarını yüceltme gibi bir özelliğin atfedildiği Sumer toplumunda, hükümdarlar kendilerinin İnanna'nın aşkı vasıtasıyla desteklendiklerini iddia etmiş böylece yönetim ve faaliyetlerindeki meşruluk ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Ayrıca, oldukça güzel ve çekici olduğu düşünülen tanrıçanın aşkıyla desteklenmenin, hükümdarın karizmasını arttırdığını da düşünmek mümkündür.

4.8. Ki

İsminin anlamı toprak olan tanrıça Ki,⁴⁰¹ Gök'ün kişileştirilmiş hali olan tanrı An'ın dişil karşıtı olarak Yer'dir. Sumer mitolojisinde gök tanrısı An'ın, yaşamın kaynağı haline gelişi yer tanrıçası Ki ile kozmik bir birliktelik oluşturmalarının neticesidir.⁴⁰²

Panteonda, kadın bedeni için toprak metaforunun kullanılmasıyla, Yer'in kişileştirilmiş hali olarak ortaya çıkan tanrıça Ki, antropomorfik karşılığı tanrı An'ın menisi olan yağmur ile döllenmekte, böylece, tarımın temel geçim kaynağı olduğu Sumer dünyasında, bereket ve yaşamın ana kaynağı haline gelmektedir. Tanrıça Ki'nin başrolünde olduğu bir mitolojik anlatıda, tıpkı kadının erkek için süslenmesi gibi, tanrıça Ki, Gök olan tanrı An için değerli maden ve taşlarla süslenmekte ve An'ın onu döllemesiyle bitki örtüsü meydana gelmektedir.⁴⁰³

4.9. Nammu

Sumer listesinin yer aldığı tablete göre tanrıça Nammu, gök, yer ve diğer pek çok ilâhi varlığı doğuran ana tanrıçadır. Bahsedilen bu doğum, sonsuz bir deniz

³⁹⁹ Beate Pongratz Leisten, "Sacred Marriage and the Transfer of Divine Knowledge: Alliances Between Gods and the King in the Ancient Mesopotamia", *Sacred Marriages*, ed. Martti Nissen ve Risto Uro, Eisenbrauns, Indiana 2008, s.44.

⁴⁰⁰ Gwendolyn Leick, "Sexuality and Religion in Mesopotamia" *Religion Compass*, 2/2, s.125.

⁴⁰¹ Leick, *A Dictionary of Near Eastern Mythology*, s.104

⁴⁰² Leick, *Historical Dictionary of Mesopotamia*, s.14.

⁴⁰³ Francesca Rochberg, "Mesopotamian Cosmology", *Companion to the Ancient Near East*, ed. Daniel Snell, Blackwell Publishing, Malden 2005, s.318; Çığ, *Uygırlığın Kökeni Sumerliler*, C.I, s.60-61.

metaforu kullanılarak anlatılmıştır ve tanrıçanın ismini yazarken kullanılan işaret, tatlı su okyanusu Apsu için kullanılan *Engur* işaretiyle aynıdır.⁴⁰⁴

Yukarıda değinildiği üzere Sumer dininde tanrıça Nammu, “ilksel deniz” metaforuyla yaratılışın merkezine yerleştirilmiştir. Buna göre başlangıçta, henüz hiçbir şey var edilmeden önce, sonsuz, yaratılmamış,⁴⁰⁵ kökeni bilinmeyen bir deniz olarak⁴⁰⁶ tanrıça Nammu vardır ve ilâhi varlıklar ile evrenin yaratılışı onun kendisinin kozmik bir dağ var etme kararıyla gerçekleşir.

Ataerkil bir toplum yapısına sahip olmaları ve dini ideolojilerinin antropomorfizm temelli olarak şekillenmesinden dolayı, toplumsal rollerini ilâhi varlıklarına da uyarlayan Sumerlilerin, yaratılışın merkezine bir tanrıyı değil, tanrıçayı yerleştirmeleri, kadın bedeninin üretkenliği yani doğurma kabiliyeti bağlamında açıklanabileceği gibi, biyolojik psikolojinin mitoslara yaklaşımı bağlamında da açıklanabilir. İkinciye göre: insan bilinçaltında, su ile dolu olan anne rahmi hareketsizlik ve mutluluk manasını taşımaktadır. Dolayısıyla başlangıçta her şeyin içerisinde hareketsiz ve mutluluk içerisinde durduğuna inanılan deniz, tanrıça Nammu, aslında annenin rahmi olarak anlaşılmıştır.⁴⁰⁷ Nammu yalnız evrenin değil, insanın yaratılışında da önemli bir rol oynamaktadır. “Enki ve Ninmah” isimli mitolojik anlatıya göre, Apsu’da uyuyan oğlu Enki’yi uyandırarak, insanın yaratım sürecini başlatan tanrıça, Nammu’dur.⁴⁰⁸

4.10. Nanşe / Lagaş

Eski Sumer döneminin önemli tanrıçalarından biri olarak Nanşe; nehirler, kanallar,⁴⁰⁹ kuşlar, balıklar, kehanet, rüyaların yorumlanması ve sosyal adaletle ilişkilendirilmiştir. Sumer çivi yazılı metinlerinde ismi, ev ve balık için kullanılan birleşik bir işaretle yazılmıştır. Eşi, bazı metinlerde veziri olarak da gösterilen tanrı

⁴⁰⁴ Ebru Uncu, *Eski Mezopotamya Ve Yunan Dünyasında Din Ve Tanrılar*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2011; Black ve Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü*, s.209; Çığ, *Uygarlığın Kökeni Sumerliler*, C.I, s.52-53; Leick, *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*, s.124.

⁴⁰⁵ Hugo Radau, *Creation Story of Genesis a Sumerian Theogony and Cosmogony*, Chicago The Open Court Publishing Company, London 1902, s.2.

⁴⁰⁶ Hook, *Ortadoğu Mitolojisi*, s.25

⁴⁰⁷ Campbell, *İlkel Mitoloji Tanrının Maskeleri*, C.I, s.

⁴⁰⁸ Mitin tam metni için bk. s.211-217. Bottéro ve Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*

⁴⁰⁹ Leick, *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*, s.127.-

Hendursag'dır. Ana kült merkezi Lagaş yakınlarında bir şehirde bulunmakla beraber, Lagaş kentinde tanrıçaya adanmış olan birkaç kutsal alanın varlığı bilinmektedir.⁴¹⁰

Bir tanrıça olarak su ve suyun bereketi ile ilişkilendirilmiştir. “Enki ve Dünya Düzeni” başlığı ile aktarılmış olan mitolojik anlatıda, kendisinin, denizden ve balıklardan sorumlu tutulmaktadır.⁴¹¹ Bunun yanında özellikle belirli ahlaksızlıkların cezalandırılması yoluyla, sosyal adaleti tesis eden ilâhi bir güç olarak anlaşıldığı görülmektedir.

Sumerlilerde; hırsızlık, yalan, dolandırıcılık, başkalarına zarar verme, sözünde durmama gibi ahlak dışı tutum ve hareketlerin bir dünyevi bir de uhrevi cezasının olduğuna inanılmıştır.⁴¹² Bu bağlamda Nanşe, yukarıda sıralanmış olan ahlak dışı davranışlarda bulunan kişileri, her yeni yılda yargılayıp cezalandıran uhrevi alemdeki yargıçtır. Bu göreviyle halk üzerinde bir kontrol mekanizması sağladığı anlaşılmaktadır. Ayrıca ilâhi bir sığınma merci olarak görüldüğü anlaşılan tanrıça, haksızlığa uğramış mazlumların ve toplumun savunmasız bireylerinin de koruyuculuğunu yapan annedir. Onun bahsedilen bu yönü, kendisi için yazılmış bir Sumer ilahisinde şu dizelerle anlatılmaktadır:

Yetimi bilen, dolu bilen,
İnsanın insana zulmünü bilen, öksüzlerin anası Nanşe,
Dulları kayıran,
En yoksullara, adalet getiren
Sığınana kucak açan kraliçe,
Güçsüze barınak olur⁴¹³.

Yönetimsel alanda özellikle Neo Sumer Dönemi'nde hükümdar isimlerinde adı geçen tanrıça Nanşe,⁴¹⁴ Erken Hanedanlar Dönemi hükümdarlarına ait kraliyet yazıtlarında “Nanşe'nin kalbinde seçilen” ifadesiyle yer almaktadır.⁴¹⁵ Sumerlilerde, tanrıça Nanşe, sosyal adalet ve zayıf bireylerin korunması ile ilişkilendirildiğinden hükümdar, Nanşe'nin kalbinde seçilmekle, toplumun en yüksek ahlaka sahip ve en adil bireyi olarak halkı yönetmeye en layık kişi konumuna gelir.

⁴¹⁰ Black ve Green, *Gods Demons and Symbols of Mesopotamia*, s.136.

⁴¹¹ Çiğ, *Uygarlığın Kökeni Sumerliler*, C.I, s.74.

⁴¹² Çiğ, *Ortadoğu Uygarlık Mirası*, C.I, s.50-51.

⁴¹³ Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, s.137.

⁴¹⁴ Leick, *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*, s.127.

⁴¹⁵ Peeter Espak, *The God Enki Sumerian Royal İdeology and Mythology*, Tartu University Press, Tartu 2010, s.24-25.

4.11. Ningal / Ur

Ay tanrısı Nanna'nın eşi, tanrı UTU ve tanrıça İnanna'nın annesidir. Ana kült merkezi eşi Nanna'nın kült merkezi olan Ur kentidir⁴¹⁶ ve bu ilâhi çifte, kuzey Suriye'de bulunan Harran'da da tapınıldığı bilinmektedir.⁴¹⁷ Tanrıça İnanna'nın, çoban tanrı Dumuzi ile evliliğinin anlatıldığı mitte, kızına yol gösteren bilge bir anne portresi çizmektedir.⁴¹⁸

4.12. Ninhursag / Adab

Kendisi hakkında bilgi veren kaynaklardan en eskisi Fara tabletleri olan tanrıça Ninhursag, Sumer dinindeki saygın kutsal anne, yani ana tanrıça figürlerinden en önemlisidir. Bu sebeple, Sumer'in başlıca dört büyük ilâhi varlığı arasında yer almıştır.⁴¹⁹ İsminin etimolojik anlamı “dağ tepesindeki/dağ tepesinin hanımı” olmakla birlikte; hayat veren hanım manasını taşıyan Ninti, yüceltilmiş hanım anlamına gelen Ninmah ve yaratıcı ana anlamını taşıyan Mammu isimleriyle de anılmıştır. Ana kült merkezi Adab kentindeki *E-mah* tapınağında yer almıştır.⁴²⁰

Tanrıçanın başrolde bulunduğu toplamda 284 satırdan oluşan ve III. binyıla ait olduğu düşünülen mitolojik anlatı,⁴²¹ Kramer tarafından “Enki ve Ninhursag” başlığı ile aktarılmıştır. Bahsi geçen mitte tanrıça Ninhursag, bilge tanrı Enki'nin eşi olarak yer almaktadır ve bu nedenle zaman zaman, tanrı Enki'nin asıl eşi tanrıça Damgalnunna ile karıştırılmaktadır.⁴²²

Dilmun adı verilen Sumer cennetinde geçen mitin konusunu, bir dizi doğum tanrıçası ve çeşitli bitkiler ile bunlardan sorumlu ilâhi varlıkların doğumu oluşturmaktadır. Mitte dikkat çeken ilk nokta, Enki'nin erkeklik gücü yani menisinin ön plana çıkarılmasıdır. Bilimsel literatürde doğum tanrıçaları olarak adlandırılan ilâhi varlıkların dünyaya gelişi, Enki'nin bir dizi ensest ilişkiyle tanrıçaları döllemesine bağlanmıştır. Tanrıçaların doğumunu başlatan zincirin ilk halkasını ise, tanrıça Ninhursag ve Enki'nin cinsel birleşmesi oluşturmaktadır. Bu bağlamda Ninhursag, ana tanrıça ve büyükanne rolleriyle karşımıza çıkmaktadır. Mitin dikkat çeken ikinci önemli noktası ise tanrıça Ninhursag'ın zekasının ön plana çıkarılmasıdır. O, Enki'nin

⁴¹⁶ Harmuth Schmökel, “Sumer Dini II”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 21/1, s.207.

⁴¹⁷ Leick, Historical Dictionary of Mesopotamia, s.132

⁴¹⁸ Çığ, İnanna'nın Aşkı Sumer'de İnanç Ve Kutsal Evlenme, s.15.

⁴¹⁹ Leick, Historical Dictionary of Mesopotamia, s.132; Kramer, Tarih Sümer'de Başlar, s.184.

⁴²⁰ Demirci, Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş, s.28; Black ve Green, Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü, s.219.

⁴²¹ Bottéro ve Kramer, Mezopotamya Mitolojisi, s.170.

⁴²² Leick, *Sex and Eroticism in Ancient Mesopotamia*, s.32.

ilişkiye girmeye niyetlendiği torunu Uttu'yu uyarmıştır. Birliktelik gerçekleşikten sonra ise, Enki'nin menisini, torununun karnından çıkararak sekiz bitki yetiştirmiştir. Neticede Ninhursag'ın Enki'nin tutkusunu kendi amaçları için kullandığı görülmektedir. Mitin devamında, tanrıçanın, yetiştirdiği sekiz bitkiyi yemekle ölümcül bir günah işleyen tanrı Enki'yi lanetlediği görülür. Öteki ilâhi varlıklar bu duruma fazlasıyla üzüлüp bir çare aramışlardır ve neticede kurnaz bir tilki vasıtasıyla tanrıça Ninhursag geri getirilmiştir. Bundan sonra Ninhursag, Enki'yi “vulvasının önüne oturarak” tedavi etmeye koyulmuştur.⁴²³ Bu noktada tanrıçanın vulvasının, şifa getirici özelliği ön plana çıkarılmaktadır. Böylece Sumer dininde tanrıça Ninhursag'ın özellikle üreme ve şifa ile ilişkilendirilmiş önemli bir ana tanrıça olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan Ninhursag'ın doğum ile ilgili özelliğinin yalnızca ilâhi varlıklarla sınırlı olduğu düşünülmemelidir. Bu tanrıça Sumerlilerce “tüm yaşayanların anası” olarak kabul edilmiştir.⁴²⁴

Ana tanrıça Ninhursag, yönetsel alanda, Erken Hanedanlar Dönemi hükümdarlarının, onun evladı(sütüyle beselendikleri anne) olarak övünmek yoluyla meşruiyet ihtiyaçlarını karşıladıkları bir tanrıça olarak ön plana çıkmıştır. Aşağıda kral Eanatum'un akbabalar stelindeki ifadesi, bu duruma bir örnek teşkil etmektedir: “Tanrı Ningirsu, Eanatum'un tohumunu rahme yerleştirdi ve... onun için sevindi. Tanrıça İnanna ona eşlik etti... İnanna'nın E-ana tapınağında onu değerli ilan etti ve onu tanrıça Ninhursag'ın özel kucağına oturttu. Ninhursag ona özel göğsünü sundu...”⁴²⁵

4.13. Nisaba / Umma

Sumer panteonunun önemli tanrıçalarından birisi olan Nisaba, bolluk, bereket ve yazı ile ilişkilendirilmiştir.⁴²⁶ Bahsi geçen bu ilişki nedeniyle, adı, farklı tahıl türleri için belirleyici olan NAGA işaretiyle yazılmıştır. İkonografide kendisi için mısır başağı sembolü kullanılmıştır. Ana kült merkezi Umma'da bulunan tanrıça,⁴²⁷ yazı ile olan ilişkisi sebebiyle, Sumerliler tarafından “değerli tabletleri dizine koymuş elinde altın kalemi bulunan soylu yazman” şeklinde tasavir edilmiştir. Sosyal adaletin sağlayıcısı

⁴²³ Mitin tam metni için bk. s.179-184. Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*.

⁴²⁴ Kramer, *Sümerler*, s.165.

⁴²⁵ Philip Jones, “Mesopotamian Cosmology”, *Divine and Non-Divine Kingship*, ed. Daniel Snell, Blackwell Publishing, Malden 2005, s.332.

⁴²⁶ Ebru Uncu, *Eski Mezopotamya Ve Yunan Dünyasında Din Ve Tanrılar*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2011, s.15.

⁴²⁷ Leick, *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*, s.137.

olan tanrıça Nanşe'nin, her yeni yılda günah işleyenleri yargılamak üzere kurduğu mahkemede, yazmanlık görevinde bulunduğu inanılmıştır.⁴²⁸

4.14. Ninisina / İsin

İsin ketinin koruyucu tanrıçası olmasıyla bağlantılı olarak ismi, “İsin'in tanrıçası” manasını taşımaktadır. Kendisine İsin dışında Lagaş'ta da tapınılan Ninisina,⁴²⁹ Sumerlilerce özgür aşk kavramıyla ilişkilendirilmiştir ve olasılıkla bu ilişki dolayısıyla, zaman zaman tanrıça İnanna ile karıştırılmıştır. Tanrıçaya özgür aşkın yöneticisi olma görevini veren ise, evrenin düzenlenişinin anlatıldığı mite göre, bilge tanrı Enki'dir.⁴³⁰

⁴²⁸ Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, s.317.

⁴²⁹ Black ve Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü*, s.219-220.

⁴³⁰ Bottéro ve Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, s.199-209.

5. SONUÇ

Sumerliler MÖ 3500 yılında bölgeye göç etmiş, MÖ 3200 yılında yazıyı icat edip kullanarak Mezopotamya dininin kurumsallaşmasını sağlamışlardır. Kurumsallaşan bu dinin temelinde bulunan ve natürizm, antropomorfizm, animizm, düalizm şeklinde sıralanabilecek dört düşünce tespit edilmiştir. Öte yandan, bu coğrafya için din olgusu, Sumerlilerin bölgeye yerleşmesiyle aniden ortaya çıkmamıştır. Bölgede yaşanan ve Geç Kalkolitik Çağ'a mensup olan Ubeyd Dönemi'nde kentler, tapınak merkezli gelişmiştir.

Kentin ve sonrasında bölgesel devletlerin kurulmasını sağlayan unsurun, artı ürün olduğu düşünülmekteyse de, artı ürünün tapınağa verilmesi motivasyonunu sağlayan olgunun, din olduğu görülmektedir. Din, bu motivasyonu, belirlediği amaç ve koyduğu kurallarla sağlamaktadır. Bu bağlamda insanın yaratılma amacı ilâhi varlıklarına hizmet etmek iken, mülkün asıl sahibi ilâhi varlıklardır ve ürünün, ihtiyaçtan fazlasının teslimi bir zarurettir. Dolayısıyla dinin, artı ürünün tapınağa verilmesini sağlayarak kentleşmeyi ve ileride bölgesel devletlerin oluşumunu sağladığını söylemek mümkündür.

Bu dinde tek bir ilah kavramı değil birden fazla ilâhi varlık kavramı söz konusudur. Bu varlıkların oldukça fazla sayıda olmasının nedeni ise, dinin oluşmasını sağlayan doğa ve doğa karşısında insanın içerisinde bulunduğu acziyettir. Yani natürizm temelli olarak, insanın bağımlı olduğu ne kadar doğal unsur varsa (güneş, ay, yağmur fırtına vb.) o kadar ilâhi varlık oluşmuş gözükmektedir. Antropomorfizm düşüncesiyle bağlantılı olarak, tıpkı insan topluluğu gibi belirli bir hiyerarşik düzende tasavvur edilmiş bu kutsal figürler, mülkün asıl sahibi olarak düşünülmüşlerdir. Burada bahsedilen mülk ise, Güney Mezopotamya'nın farklı yerlerinde bulunan kentlerdir. Her bir kentin bir tanrı veya tanrıçası bulunmuş ve bu ilâhi varlıklar birbirlerine ailevi bağlarla bağlı şekilde düşünülmüşlerdir. Bunların ailevi bir ilişki içerisinde düşünülmesinin sebebi ise, kentler arasındaki birliğin tesis edilmesi olarak gözükmektedir. Bu bakış açısından: Sumer dini, siyasi birliğin bulunmadığı kentler arasında, kültürel birliğin ve Sumerlilik adındaki aidiyetin oluşmasını sağlamıştır. Tanrı ve tanrıçaların kült merkezlerini belirleyen sebebin ise, kentlerin sosyal yapısı olduğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda nispeten marjinal bireylerin(trans, biseksüel) yoğunlukta olduğu Uruk, marjinal bir kutsal figür olan tanrıça İnanna'nın

kentidir. Ayrıca bu sebeple Uruk'un diğerkentler tarafından dışlandığı da bilinmektedir.

İlâhi varlıkların isteğıyle yaratıldığına inandıkları evren, Sumerce, *an-ki* yani yer ve gök kelimeleriyle ifade edilmiştir. Bu bakış açısından, Sumer evreni, başlarının üzerinde her an görebildikleri ve yüceliğı nedeniyle ilâhi varlıkların mekânı olarak düşünülen gökyüzü, yerin altında bulunduğu inanılan cehennem çukuru ve bir kozmik bağ olarak bu iki mekânın birleştiğı yer olan yeryüzünden ibarettir. Bu bağlamda Sumerlilerin, evreni, gözleriyle gördükleri doğal unsurları hayal güçleriyle harmanlayarak oluşturdukları sonucuna ulaşmıştır.

İlâhi varlıkların yarattığına inanılan bu evrende, insan ise yalnızca bir hizmetçi pozisyonundadır. Sumer insanı, kendi varlığının asıl sebebinin, ilah topluluğunun gündelik işlerini yerine getirmekte yaşadığı zorluk olduğuna inanmıştır. Bu bakış açısından, insanın tek görevi bu varlıklara layıkıyla hizmet etmek ve saygıda kusur etmemektir ki, bunun aksi bir tutum günah anlamına gelmektedir. Sumer insanı yaşam içerisinde toplu (sel, fırtına, nehir taşkınları vb.) veya bireysel (hastalık, saygınlığını yitirme, hanesinde meydana gelen ciddi bir problem) sorunların işledikleri günahların karşılığı olduğuna inanmışlardır. Sumerlilere göre Hizmetçi olarak yaratılan insanın kaderi ise, ilâhi varlıklar tarafından belirlenmiş ve göğeyazılmıştır. Sumer dinindeki kader kavramının monoteist dinlerdeki kader kavramından farkı: Sumerlilerin kaderi, daha somut bir yaklaşımla, evrenin her bir unsurunun (insan, hayvan, bitki) yeryüzünde icra ettikleri görev yani o varlığın doğası olarak algılamış olmalarıdır.

Sumerlilerin öte dünya anlayışı, bugün Bahreyn adasına konumlandırılan Tilmun veya Dilmun adı verilen Sumer cenneti ile toprağın altında bulunduklarına inandıkları cehennem olarak iki ana mekândan oluşmaktadır. Bu mekanlardan birincisi, olasılıkla bir hizmetçi olması, ayrıca, doğuştan hatalı ve kusurlu bir yapıya sahip olduğuna inanılması dolayısıyla, insanın gidemeyeceğı bir mekân olarak düşünülmüştür. Bu bakış açısından Sumer cenneti yalnız ilâhi varlıklara ve yarı tanrı haline getirilen Sumer kahramanlarına aittir. Normal insanların ölümden sonraki yaşamlarına cehennemde devam edeceklerine inanılmıştır.

Yönetimsel alanda ise, din hem etki eden hem de etkilenen bir konumda bulunmuştur. Din ile yönetim karşılıklı bir ilişki içerisinde, toplumun ve yönetimdeki sınıf veya kişinin ihtiyaçları bağlamında birbirini şekillendirmişlerdir.

Dini ideolojinin yönetsel alana etkilerinden ilki, insanların ilâhi varlıklara hizmet etmek amacıyla yaratıldıkları düşüncesidir. Bu düşünce bağlamında, Sumer insanı, şehrini tanrı ve tanrıçalarının mülkü, kendisini ise, bu mülkün kiracısı olarak kabul etmiştir. Böylece din, Mezopotamya'daki yönetim ideolojisini belirlemiştir. Dinin yönetsel alandaki etkilerinden ikincisi ise, topraktan yüksek verim alma ihtiyacı ve olası bir kıtlıkla karşı karşıya kalma korkusu ile de bağlantılı olarak, yöneticinin nitelikleri üzerinde belirleyici olmasıdır. Buna göre mülkü yönetecek kişinin en önemli niteliği, ilâhi varlığa en yakın kişi olmasıdır. Bu kişi, Uruk Dönemi için: hizmetçiler arasında birinci, dini becerisi en yüksek kişi olarak tanımlanabilir. Mensup olduğu sınıf ise ruhban sınıfı adı verilen din görevlileri kadrosudur. Ruhban sınıfı, ilâhi varlıklar ve halk arasında aracı olma misyonunu yüklenmiş, ve olası felaketler karşısında, güvenliğin garantörü olarak vazgeçilmez bir pozisyonda bulunmuştur. Öte yandan, bu dönemde ekonominin de merkezinde olan din, iktisadi gelişimi sağlamış, devletin en büyük destekçisi olmuştur. Ruhban sınıfının idaresinde bulunan devlet, vergi alma, kentteki inşa faaliyetleri(tapınaklar, su kanalları vb.), uzmanlaşmış sınıfın beslenmesi gibi fonksiyonlarını dini ideoloji sayesinde gerçekleştirebilmiştir. Bu bağlamda kent devletlerinde dinin, ekonomik gelişimi sağlayan önemli bir olgu olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Uruk Dönemi'nin sonu ve Erken Hanedanlar Dönemi itibariyle yönetimin din üzerinde etkili olmaya başladığı söylenebilir. MÖ 3000 yılı itibariyle, topraktan yüksek verim elde etme ihtiyacı yerini yeni araziler bulma ihtiyacına, olası bir kıtlıkla karşı karşıya kalma korkusu ise güvenliğin sağlanması endişesine bırakmıştır. Böylece MÖ III. binyıl itibariyle, Sumerliler, ilâhi varlıkların yanında, kendi cinsleri olan insanlardan da korkmaya başlamışlardır. Arkeolojik kanıtlardan anlaşıldığı kadarıyla, şiddetle karakterize edilen bu ortamda, toplumun en önemli ihtiyacı güvenliğin sağlanması haline gelmiştir. Bu noktada güçlü, savaşçı ve karizmatik erkekler olan yeni liderler, önce geçici sonra kalıcı olarak idareyi ellerine almışlardır. Böylece değişen dengeler, dini ideolojinin yeniden üretilmesini sağlamıştır. Özellikle Erken Hanedanlar Dönemi hükümdarlarının kraliyet yazıtlarından anlaşıldığı kadarıyla, tanrı ve tanrıçalar kenti idare eden dünyevi karakterli yöneticinin koruyucusu ve destekleyicisi olmuşlardır. Böylece kişinin, hem yönetici olarak meşruiyetini sağlamışlar hem de hükümdarın, ilâhi varlıkları, “asıl talep eden güç” olarak göstermesiyle, politik sorumluluktan kurtulmasını sağlamışlardır. Ayrıca bir kentin

liderinin, bir diğ er kent üzerinde hakimiyet kurma politikasında ilâhi varlıkları kullanması sebebiyle din, hem fiziki hem de psikolojik bir savaş aracı haline gelmiştir.

Tanrılar arasında özellikle Sumerlilerin hayatlarını devam ettirmelerinin ana kaynağı olan doğıal kuvvetlerle özdeşleştirilmiş: gök tanrısı An, hava tanrısı Enlil ve su tanrısı Enki panteonun    büyük tanrısı arasında yer almıştır. Göksel tanrı An pek çok dinde bulunan “Deus Otiosus” tanrı tipinin Sumer panteonundaki örneğini teşkil etmiştir. Daha sonra tanrı An’ın yerini alacak olan büyük oğıul Enlil evrenin organizatörü, küçük oğıul Enki ise bilgeliğıyle planlanan organizasyonun uygulayıcısı olarak görülmüştür. Bu tanrıların yanında vezir veya bakan olarak tanımlanan pek çok küçük tanrı da bulunmaktadır.

Sumer tanrıçaları ise toplumun kadına bakış açısı ve toplumsal cinsiyet rolleri ile de alakalı olarak annelik, doğıum ve üreme ile ilişkilendirilmişlerdir. anrı a Inanna ile Ereşkigal hariç olmak üzere, genellikle yumuşak başlı olarak niteleyebileceğimiz bir karakterde tasavvur edilmişlerdir. Nitekim tanrıçaların üreme ve annelik ile ilişkileri yönetimsel alanda da ön plana çıkmakta, Erken Hanedanlar Dönemi hükümdarlarına ait kraliyet yazıtlarında, erkek olan tanrıların, hükümdarın meşruiyetini, akıl, g  , bilgelik, danışmanlık gibi vasıflarla sağıladıkları görülürken, tanrıçaların, özellikle anne ve sevgili pozisyonlarıyla sağıladıkları görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Abbas, Yavar, *Evrenin Ucuna Yolculuk*, DVD, National Geographic, 2020.
- Abusch, Tzvi, "Taking the God's: Prayers and Incantations" *Mesopotamia in the Ancient World*, ed. Robert Rollinger vd., Münster 2015, ss.68-94.
- Abusch, Tzvi, *Male and Female in the Epic of Gilgamesh*, Eisenbrauns, Indiana 2015.
- Adams, David, *Leeming Creation Myths of the World*, Greenwood Publishing Group, California 2009.
- Adair, Jenette, *Certain Aspects of the Goddess in Ancient Near East*, Submitted in Part Fullfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts with Specialisation in Ancienyt Languages and Cultures, South Africa 2008.
- Algaze, Guillermo, "The End of Prehistory and the Uruk Period", *The Sumerian World*, ed. Harriet Crawford, New York 2003, ss.68-94.
- Altuncu, Abdullah, *Sümerlilerin Din Tarihi*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2011.
- Andersson, Jacob, *Kingship in the Early Mesopotamian Onomasticon*, Upsalla Universitet Doctora Department of Linguistic and Philology, Upsalla 2012.
- Armstrong, Karen, *Mitlerin Kısa Tarihi*, çev. Dilek Şendil, Merkez Kitaplar, İstanbul 2006.
- Aygün, Vahyettin, "Eskiçağ Mezopotamya'sında Tanrı Algısı", *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2017, 5/1, ss.79-93.
- Ay, Şeyma, " 'Mis-Pi' - 'Pit-Pi' Ritüelleri ve Eski Mezopotamya'da İnsan Tanrı İlişkisi", *Tarih Okulu Dergisi*, 2013, 6/XV, ss.1-21.
- Ay, Şeyma ve Yusuf Kılıç, "Eski Mezopotamya'da Siyasi Örgütlenmede Din Olgusu", *Turkish Studies*, 2013, 8/5, ss.387-403.
- Bahrani, Zainab, *Babil'in Kadınları*, çev. Sercan Çalcı, Kolektif Kitap, İstanbul 2018.
- Bahrani, Zainab, "The Hellenization of Ishtar: Nudity, Fetishism, and the Prodyuction of Cultural Differentation in Ancient Art, *Oxford Art Journal*, 1996, 19/2, ss.3-16.
- Black, Jeremy ve Anthony Green, *Gods Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*, The British Museum Press, London 2004.
- Black, Jeremy ve Anthony Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü*, çev. Necdet Hasgül, Köprü Kitap, İstanbul 2019.
- Black, Jeremy ve Graham Cunningham, *The Literature of Ancient Sumer*, Oxford University Press, New York 2006.
- Bottéro, Jean, *Mezopotamya Yazı, Akıl, Tanrılar*, çev. Mehmet Emin Özcan, Dost Kitabevi, Ankara 2003.
- Bottéro, Jean, "İlk Atalarımız İlk Sumerler Vardı", *Eski Yakındoğu Sumer'den Kutsal Kitaba*, ed. Jean Bottéro, çev. Adnan Kahiloğulları, Dost Kitabevi, İstanbul 2005. ss.23-35.
- Bottéro, Jean ve Samuel Noah Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, çev. Alp Tümertekin, İstanbul 2021.
- Brisch, Nicole, "Gods and Kings: Divine Kingship in Ancient Mesopotamia", *Religion Compass*, 2013, 7/2, ss.37-43.
- Bulut, Esra ve Mehmet Kurt, "Enlil Kültünün Mezopotamya Topluluklarının Siyasal ve Sosyo-Kültürel Yapısına Etkisi" *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve*

- Yönetim Anlayışı*, ed. L. Gürkan Gökçek vd., Değişim Yayınları, İstanbul 2019, ss.161-187.
- Büyük, Celal, “Düalizm Bilinç ve Tanrı”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, 39, ss.134-158.
- Cabrera, Rodrigo, “The Three Faces of Inanna: an Approach to Her Polysemic Figure in Her Descent to the Netherworld”, *Journal of the Northwest Semitic Languages*, 2018, 44/2, ss.13-56.
- Campbell, Joseph, *İlkel Mitoloji Tanrının Maskeleri*, C.I., çev. Kudret Emiroğlu, Isık Yayınları, İstanbul 2019.
- Casadio, Giovanni, “The Politicus Myth and The History Religion”, *Kernos*, 1995, 8, ss.85-95.
- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 1999.
- Childe, Gordon, *Kendini Yaratan İnsan*, çev. Filiz Ofluoğlu, Varlık Yayınları, İstanbul 2006.
- Childe, Gordon, *Tarihte Neler Oldu Araçların Öyküsü*, çev. Alaeddin Şenel, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2018.
- Cooper, Jerrold S., “The Job Of Sex: The Social and Economic Role of Prostitutes in Ancient Mesopotamia”, *Walter De Gruyter*, 2016, ss.1-19.
- Crawford, Harriet, *Sumer and Sumerians*, Cambridge University Press, UK 2004.
- Crawford, Harriet, *Sümer ve Sümerliler*, çev. Nihal Uzan, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2015.
- Crawford, Harriet, *Ur the City of the Moon God*, Bloomsbury, London 2015.
- Çığ, Muazzez İlmiye, *İnanna'nın Aşkı Sumer'de İnanç ve Kutsal Evlenme*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1998.
- Çığ, Muazzez İlmiye, *Kur'an İncil ve Tevrat'ın Sumer'deki Kökeni*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003.
- Çığ, Muazzez İlmiye, *Sumerli Ludingirra*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2012.
- Çığ, Muazzez İlmiye, *Ortadoğu Uygarlık Mirası*, C.I., Kaynak Yayınları, İstanbul 2012.
- Çığ, Muazzez İlmiye, *Uygarlığın Kökeni Sümerliler*, C.I., Kaynak Yayınları, İstanbul 2021.
- Demirci, Kürşad, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2019.
- Diakov, V. ve S. Kovalev, *İlkçağ Tarihi*, C.I., çev. Özdemir İnce, Yordam Kitap, Ankara 1987.
- Dickson, Keith, “Enki and Ninhursag: the Trickster in Paradise”, *Journal of Near Eastern Studies*, 66/1, ss.
- Dilek, Yeşim ve Hasan Bahar, “Eski Mezopotamya Dininde ve Ritüellerinde Nesnelerin Kutsallığı ve Önemi” *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2019, 6/9, ss.1340-1372.
- Dinçmen, Kriton, *Psikiyatri ve Mitos*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2006.
- Di Nocera, Gian Maria, “Geç Uruk Dönemi ve Kentsel Devrim”, *Antik Yakındoğu*, ed. Umberto Eco, çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Yayınları, İstanbul 2019, ss.68-71.
- Di Nocera, Gian Maria, “Mezopotamya’da Kentleşme, Toplumsal ve Ekonomik Hiyerarşilerin Doğuşu”, *Antik Yakındoğu*, ed. Umberto Eco, çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Yayınları, İstanbul 2019, ss.71-76.
- Dijk, Teun Van, “Söylem ve İdeoloji Çok Alanlı Bir Yaklaşım”, *Mitoloji, Din ve İdeoloji*, ed. Barış Çoban, çev. Nurcan Ateş, Su Yayınevi, İstanbul 2003, ss.14-109.

- Dönmez, Sevgi, “Eski Mezopotamya Topluluklarında Korku ve Güç İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *International Journal of Social Science*, 2016, II, ss.213-226.
- Durkheim, Emile, *Dini Hayatın İlk Biçimleri*, çev. Fuat Aydın, Şenyıldız Matbaası, İstanbul 2005.
- Durmuş, İlhami, “Sumerlilerde İnanç”, *Mezopotamya’nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, ed. L. Gürkan Gökçek vd., Değişim Yayınları, İstanbul 2019, ss.19-40.
- Eliade, Mircea, *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan Özcan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2009.
- Eliade, Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Taş Devrinden Eleusis Mysteriellerine*, C.I., çev. Ali Berktaş, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003.
- Eliade, Mircea, *İmgeler ve Simgeler*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Gece Yayınları, İstanbul 1992.
- Eliade, Mircea, *Mitlerin Özellikleri*, çev. Sema Rifat, Alfa Yayınları, İstanbul 2016.
- Eser, Elvan ve Yusuf Kılıç, “Mezopotamya’nın İlk Kent Binaları Tapınaklar ve İşlevleri”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2017, IV/XIII, ss.412-438.
- Espak, Peeter, *The God Enki Sumerian Royal Ideology and Mythology*, Tartu University Press, Tartu 2010.
- Falkenstein, Adam, “The Anunna in the Sumerian Tradition”, *The Anunnaki Gods According to Ancient Mesopotamian Sources*, ed. Michael S. Heiser, çev. D. Klapper, Blind Spot Press, New Jersey 2018, ss.13-39.
- Frayne, Douglas ve Johanna Stuckey, *A Handbook of Gods and Goddesses of Ancient Near East*, Eisenbrauns, USA 2021.
- Gadd, C., J., *Ur Excavations Texts Royal Inscriptions*, Order of Trustees of the Two Museums, London 1928.
- George, A., R., *Other-Third Millenium Royal Inscriptions*, CDL Press, New York 2011.
- Gılgamış Destanı*, çev. Sait Maden, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021.
- Gökçek, Lütfi Gürkan, “Kent Devletlerinin Ortaya Çıkışı Ve Erken Süreleler Dönemi”, *Eski Mezopotamya’nın Siyasi Tarihi*, ed. L. Gürkan Gökçek vd., Değişim Yayınları, ss.9-32.
- Gündüz, Şinasi, *Mitoloji ve İnanç Arasında Ortadoğu Dinsel Gelenekleri*, Etüt Yayınları, Samsun 1988.
- Güneş, Abdurrahman, “Sosyolojik Olarak Din ve Toplum İlişkileri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2014, 24/1, ss.153-164.
- Güngör, Harun, “Geleneksel Türk Dininde Din Anlayışı”, *Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu II*, Konya, 20-21 Kasım 1998.
- Gürgen, İlknur, “Eski Mezopotamya’da Siyasi Erki Meşrulaştırma Aracı Olarak Kanun Metinleri” *Mezopotamya’nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, ed. L. Gürkan Gökçek vd., Değişim Yayınları, İstanbul 2019, ss.211-228.
- Hallo, W., William, “Enki and Theology of Eridu”, *American Oriental Society*, 1996, 116/2, ss.231-234.
- Hasdemir, Hülya, Kaya, “Sümer, Babil ve Asur’da Ölüm Algısı ve Ölü Ritüelleri”, *Mezopotamya’nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, ed. L. Gürkan Gökçek, Değişim Yayınları, İstanbul 2019, ss.63-84.
- Heinz, Marlies, “Public Buildings Palaces and Temples”, *The Sumerian World*, ed. Harriet Crawford, New York 2003, ss.179-200.

- Hook, Samuel, Henry, Ortadoğu Mitolojisi, çev. Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara 1993.
- İnanç, Aysun, *Eski Mezopotamya'da Resim ve Heykel Sanatı*, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017.
- İplikçioğlu, Bülent, *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları*, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul 1994.
- J. Dyneley, Prince, "A Hymn to the Goddess Bau", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, 2014, 24/1, ss.62-75.
- Jacobsen, Thorkild, *Karanlığın Hazinelei*, çev. Sibel Erduman, Paris Yayınları, İstanbul 2017.
- Jacobsen, Thorkild, *The Harp That Once*, Yale University Press, New York 1987.
- Jacobsen, Thorkild, *The Treasures of Darkness*, Yale University Press, London 1976.
- Jones, Philip, "Mesopotamian Cosmology", *Divine and Non-Divine Kingship*, ed. Daniel Snell, Blackwell Publishing, Malden 2005, ss.331-342.
- Jung, Karl, Gustav, "Bilinç Dışına Giriş", *İnsan ve Sembolleri*, çev. Ali Nihat Babaoğlu, Okyanus Yayınları, İstanbul 2021.
- Jung, Karl, Gustav, *Dört Arketip*, çev. Zehra Aksu Yılmaz, Metis Yayıncılık, İstanbul 2015.
- Jung, Karl, Gustav, *Psikoloji ve Din*, çev. Raziye Karabey, Okyanus Yayınları, İstanbul 2010.
- Kaçar, Abdülgani, *Eski Mezopotamya'da Büyü ve Büyücülük*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2020.
- Kahya, Ömer, *Sumerce Metinlere Göre Eski Mezopotamya'da Öteki Dünya Anlayışı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Sumeroloji Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013.
- Kalsen, Hans, "Adalet Nedir", *TBB Dergisi*, 2013, ss.432-454.
- Kınal, Firuzan, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Dil Tarih ve Coğrafya Basımevi, Ankara 1983.
- Konstanopoulos, Gina. V., *They Are Seven Demons and Monsters in the Mesopotamian Textual and Artistic Tradition*, Near Eastern Studies in the University of Michigan, Ann Arbor 2015.
- Köroğlu, Kemalettin, *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıcından Perslere Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.
- Kuhrt, Amelie, *Eskiçağ'da Yakındoğu*, C.I., çev. Dilek Şendil, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007.
- Kulmar, Tarmo, "On Supreme Sky God From the Aspect of Religious History and in Prehistoric Estonian Material", *Folklore*, 2005, 31, ss.
- Kramer, Samuel, Noah, *Sumerian Mythology*, Forgotten Books, AG 2010.
- Kramer, Samuel Noah, "Sumerian Myths and Epic Tales", *Ancient Near Eastern Text Relating to the Old Testament*, ed. James Pritchard, Princeton University Press, New Jersey 1969.
- Kramer, Samuel, Noah, *The Sumerians*, The University of Chicago Press, London 1963.
- Kramer, Samuel, Noah, *Sümerler*, çev. Özcan Büze, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002.
- Kramer, Samuel, Noah, *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, çev. Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2000.
- Kramer, Samuel, Noah, *Sümer Mitolojisi*, çev. Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1999.

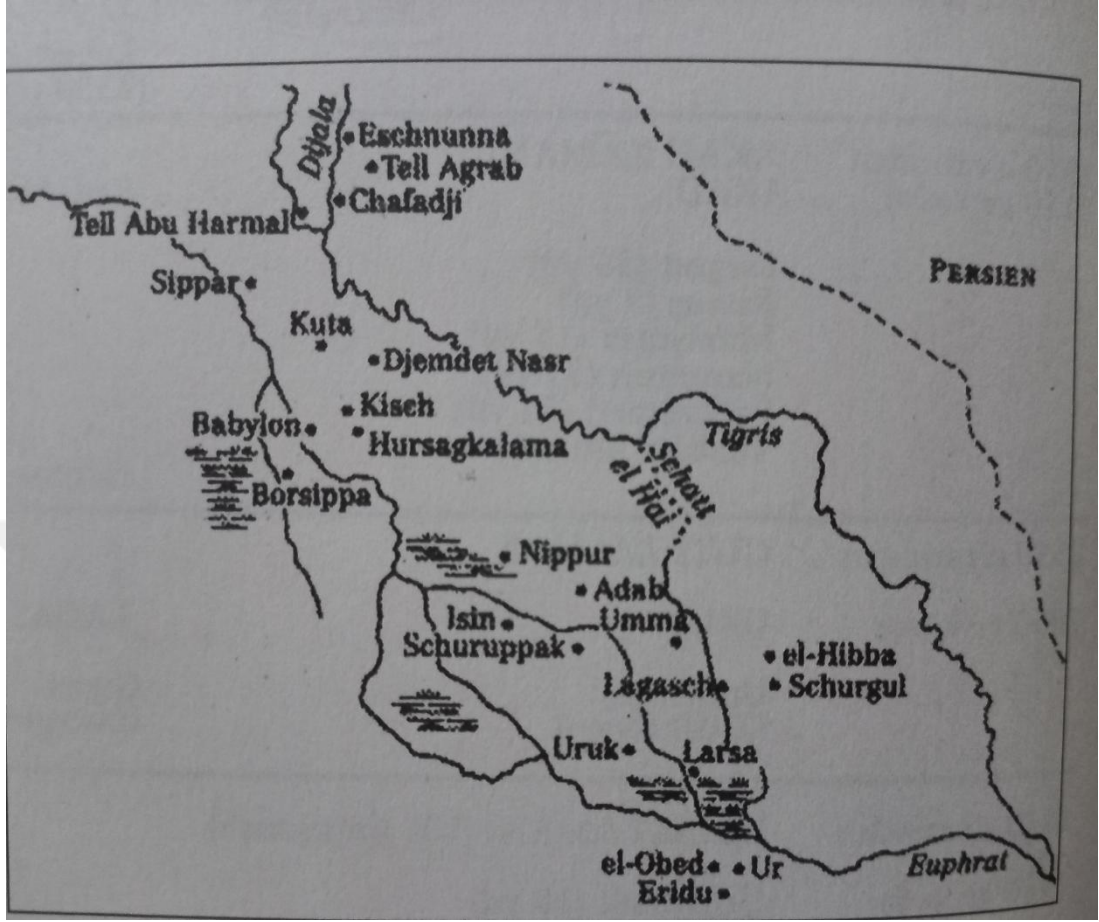
- Kramer, Samuel, Noah, *Tarih Sümer'de Başlar*, çev. Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2018.
- Liedman, Gwendolene, Caren, *Magic in the Ancient Near East with Special Reference to Ancient Israel*, University of Stellenbosch Department of Ancient Studies, Stellenbosch 2002.
- Leick, Gwendolyn, *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*, Routledge, New York 2003.
- Leick, Gwendolyn, *Historical Dictionary of Mesopotamia*, Second Edition, Plymouth 2010.
- Leick, Gwendolyn, *Kentin Mucidi Mezopotamya*, çev. Ekin Duru, Say Yayınları, İstanbul 2019.
- Leick, Gwendolyn, *Sex and Eroticism in Mesopotamian Literature*, Routledge, New York 2003.
- Leick, Gwendolyn, *Sexuality and Religion in Mesopotamia*, *Religion Compass*, 2008, 2\2, ss.119-133.
- Leick, Gwendolyn, *Who's Who in the Ancient Near East*, Routledge, New York 2002.
- Leisten, Beate Pongratz, "Sacred Marriage and the Transfer of Divine Knowledge: Alliances Between Gods and the King in the Ancient Mesopotamia", *Sacred Marriage*, ed. Martti Nissen ve Risto Uro, Indiana 2008, ss.43-73.
- Lerner, Gerda, "The Origin of Prostitution in Ancient Mesopotamia", *The University of Chicago Press*, 1986, 11\2, ss.236-254.
- Narev, Kate, "The Nature and Importance of Sumrian City States", *History in the Making*, 2014, 3/2, ss.73-82
- Maeda, Tohru, "Royal Inscriptions of Lugalzagesi and Sargon", *Orient*, 2005, XL, ss.3-30.
- Mandacı, Ebru, *Eski Mezopotamya'da Ekonomik Hayat*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2019.
- Marian, Renate ve Van Dijk, "Mesopotamian Gods and the Bull", *Sociedades Precapitalistas*, 2018, 8/1, ss.1-18.
- McCall, Henrietta, *Mezopotamya Mitleri*, çev. Bircan Baykara, Phoneix, Ankara 2017.
- McNeill, William, H., *Dünya Tarihi*, çev. Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, İstanbul 2002.
- Memiş, Ekrem, *Eskiçağ'da Mezopotamya*, Ekin Yayınları, Bursa 2020.
- Memiş, Ekrem, "Eski Mezopotamya'da Yönetme Yetkisinin Tanrısallığı Meselesi", *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, ed. L. Gürkan Gökçek vd., Değişim Yayınları, İstanbul 2019, ss.115-138.
- Mutluer, Canan ve Emet Güler, "Psikoloji Literatüründe Mitolojinin Kullanılması" *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2007, I, ss.537-569.
- Mutlu, Suzan, Akkuş, "Eski Mezopotamya'da Tanrılara Sunulan Kurbanlar", *Journal of History School*, 2014, 7/XVII, ss.1-17.
- Otto, Rudolf, *The Idea of the Holy*, çev. John W. Harvey, Oxford University Press, USA 1958.
- Pauline, Albenda, "Queen of the Night Plaque: A Revisit", *Journal of the American Oriental Society*, 2005, 125/2, ss.171-190.
- Pekşen, Okay, *Eski Mezopotamya'da Din-Siyaset İlişkisi*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş 2017.

- Pollock, Susan, *Antik Mezopotamya Var Olmamış Cennet*, çev. Burak Esen, Sümer Yayıncılık, İstanbul 2017.
- Prince, J. Dneley, “A Hymn to the Goddess Bau”, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, 2014, 24/1, ss.62-75.
- Radau, Hugo, *Creation Story of Genesis a Sumerian Theogony and Cosmogony*, Chicago The Open Court Publishing, London 1902.
- Radau, Hugo, “Sumerian Hymns and Prayers”, *The Babylonian Expedition*, ed. H. V. Hilprecth, Published By Department of Archaeology University of Pennsylvania, Philapelpia 1911, ss.576-579.
- Radner, Karen, *Mezopotamya, Dicle ve Fırat Nehirleri Arasındaki Erken Yüksek Kültürler*, çev. Beste Hertsch, Runik Kitap, İstanbul 2021.
- Rochberg, Francesca, “Mesopotamian Cosmology”, *Companion to the Ancient Near East*, ed. Daniel Snell, Blackwell Publishing, Malden 2005, ss.316-329.
- Roux, Georges, “Sümerliler Denizden mi Çıktılar”, *Eski Yakındoğu Sumer'den Kutsal Kitaba*, çev. Adnan Kahiloğulları, ed. Jean Bottéro, Dost Kitabevi, İstanbul 2005, ss.36-59.
- Samet, Nili, “Lament and Lamentation, Ancient Near East and Hebrew Bible”, *Encyclopedia of the Bible and its Reception*, 2014, ss.685-692.
- Schimmel, Annamarie, *Dinler Tarihine Giriş*, Kırkambar Yayınları, İstanbul 1999.
- Schmökel, Harmuth, “Sumer Dini II”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1973, 21/1, ss.368-390.
- Seminara, Stefano, “The World According to E-anatum the Narattive of the Events in E-anatum's Royal Inscriptions”, *Vicino Oriente*, 2020, XXIV, ss.151-165.
- Stone, Elizabeth, “The Organisation of a Sumerian Town: The Physical Remains Ancient Social Systems” *The Sumerian World*, ed. Harriet Crawford, Routledge, New York 2003, ss.156-178.
- Şimşek, Fitnat, “Eskiçağ Topluluklarında Boğa Algısı ve İnancı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2017, 10/52, ss.593-599.
- Tekin, Murat, *Mezopotamya'da Devlet ve Devlet Yönetimi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2014.
- Tosh, John, *Tarihin Peşinde*, çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013.
- Uhlig, Helmut, *Sümerler Mezopotamya'nın Sıradışı Topluluğu*, çev. Nilgün Ersoy, Totem Yayınları, İstanbul 2019.
- Uncu, Ebru, *Eski Mezopotamya ve Yunan Dünyasında Din ve Tanrılar*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2011.
- Vanstiphout, Herman, *Epics Of Sumerian Kings the Matter of Aratta*, Society of Biblical Literature, Atlanta 2003.
- Vanstiphout, Herman, “Why Did Enki Organize the World”, *Sumerian Gods and Their Representation*, ed. I.L. Finkel vd., Styx Publications, Groningen 1997, ss.117-134.
- Yıldırım, Ercüment, “Concept of Leadership in the Ancient History and its Effects on the Middle East”, *Sociology and Anthropology*, 2016, 4/18, ss.710-718.
- Yıldırım, Ercüment, *Eskiçağ Mezopotamya'sında Liderler, Krallar, Kahramanlar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2017.

- Zgoll, Annette, “Inanna and En-hedua-na: Mutual Empowerment and the Myth Inanna Conquers Ur”, *Powerful Women in the Ancient World*, ed. Kerstin Drob Krüpe vd., Zaphon, Münster 2021, ss.13-56.
- Wach, Joachim, *Din Sosyolojisiine Giriş*, çev. Battal İnandı, Anakara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1987.
- Witzel, Michael, “Water in Mythology”, *Daedalus The Journal of the American Academy of Arts & Sciences*, 2015, ss.18-26
- Wolkstein, Diene ve Samuel Noah Kramer, *Queen of Heaven and Earth*, Herper&Row, New York 1983.

EKLER

EK 1. MÖ 3. binyıl Sumer kentlerini gösteren harita. (Uhlig, Sümerler Mezopotamya'nın Sıradışı Topluluğu, s.8.)

EK 2. Sidney Üniversitesi tarafından hazırlanan Uruk Dönemi'nde günlük yaşam isimli simülasyondan. (<https://www.youtube.com/watch?v=Z5HFQvx0u2c> [Erişim 08.06.2022])

EK 3. Sidney Üniversitesi tarafından hazırlanan Uruk Dönemi'nde günlük yaşam isimli simülasyondan. (<https://www.youtube.com/watch?v=Z5HFQvx0u2c> [Erişim 08.06.2022])

EK 4. Bir kadın tarım işçisi. Erken Hanedanlar Dönemi'ne tarihlendirilmektedir. (Black, Jeremy vd., *The Literature of Ancient Sumer*, s.288.)

EK 5. Tanrı Ningirsu'nun düşman askerlerini bir ağ içine tutarken betimleyen Akbabalar Steli'nin ön yüzü (Louvre müzesinde sergilenmektedir.)

EK 6. Kral Eannatum'u ordusunun önünde betimleyen Akkabalar Steli'nin arka yüzü. (Louvre Müzesi'nde sergilenmektedir.)

EK 7. Ay tanrısı Nanna'nın teknesi ile yapılan bir yolculuk ve bir ziyafetten önceki durumu tasvir eden taş levha. Erken Hanedanlar Dönemi Nibru. (Jeremy Black, vd., *The Literature of Ancient Sumer*, Oxford University Press, New York 2004, s.150.)

EK 8. Tanrıça İnanna'nın Uruk Dönemi silindir mühüründeki sembolü. (Rodrigo, Cabrera, "The Three Faces of İnanna: An Approach to Her Polysemic Figure in Her Descent to the Netherworld", *Journal of Northwest Semitic Languages*, 44/2, s.49.)

EK 9. Giginu adı verilen kutsal evlilik töreninin gerçekleştiği düğün evinin oyma taş vazo üzerindeki bir tasviri. Heface tapınağından ((Rodrigo, Cabrera, "The Three Faces of İnanna: An Approach to Her Polysemic Figure in Her Descent to the Netherworld", *Journal of Northwest Semitic Languages*, 44/2, s.51.)

EK 10. Tanrıça Ninhursag Erken Hanedanlık Dönemi'ne tarihlendirilen bir kap üzerinde. (Black, Jeremy, vd., *The Literature of Ancient Sumer*, s.328.)

ÖZ GEÇMİŞ

Yıldız Tilbe ETGÜ, Tunceli Ticaret Meslek Lisesi’ni bitirdikten sonra Balıkesir Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü’nden 2019 yılında mezun oldu. Mezuniyetinden bu yana özel bir eğitim kurumunda öğretmen olarak görev yapan Yıldız Tilbe ETGÜ orta derecede İngilizce bilmektedir. Temel ilgi alanları, Eskiçağ Mezopotamya Tarihi ve Eskiçağ Anadolu Tarihi’dir (16.06.2022).

İletişim Bilgileri

ORCID NO:000-002-1217-1777

Yayımlanmış Çalışmalar:

1. Etkü, Yıldız Tilbe, “Tarihöncesi Çağlardan Demir Çağına Eski Mezopotamya’da Kadının Üretimdeki Rolünün Sosyal Yaşama Etkisi”, *Oannes-Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2022, 4/1, ss. 21-47.